

Handwritten signature

UUPS
87

Large, dense handwritten text, possibly a list or notes, covering the central portion of the page.

Small handwritten mark or symbol.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

- 1.- Ս. Գ. Եռսկփ էլ-հալ
- 3.- Ե. ԷԼ-ԽԱԼ Երկարաշունչ ֆերթուածը
- 7.- » » » Եօքնեքորդ ծովուն մօտ
- 8.- » » » Ումբու՛ուլ Քայսին
- 9.- » » » Մեկնումը
- 11.- Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ Զաման իմ փառաւորեալ
- 20.- Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ Տօղեր՝ Զարեմցին
- 21.- » » Էջֆ
- 22.- Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ Միջնաբար — 5
- 31.- * * * «Ամենամեծ սխալը»
... եւ մեմֆ
- 33.- ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ «Առճեռն պատասխան Մ. Արեղեանին»
- 35.- ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ «Նօր» ուղղագրութեան դէմ
- 36.- Հ. Ա. ԳԱԶԱՐԵԱՆ Ինչ են անում Երեւանում
- 37.- Կ. ԹՈՒՄՄԱՅԵԱՆ Ուղղագրութեան առեղծուածը
- 40.- Ա. Մ. Հայերէնի ուղղագրութեան խնդիրը
- 43.- * * * Խենթիմ նետած քարը
- 44.- «ԶԱՐԹՕՆՔ» Հարցարան
- 45.- Ա. ԳԱՐԵԱՆ «Հարցարան»ին պատասխանը
- 47.- Ա. ԵՂԻԱՅԵԱՆ » »
- 57.- Ռ. ԻՇԵԱՆԵԱՆ » »
- 58.- Է. ԱՂԱՅԵԱՆ » »
- 60.- Մ. ԳՈՅԱՅԵԱՆ » »
- 61.- Պ. ՍԵՒԱԿ Նամակ...
- 64.- Լ. ՀԱՆՎԵՐԴԵԱՆ Լեզուի մակատագիրը՝ ժողովուրդի
մակատագիր
- 65.- Ռ. ԻՇԵԱՆԵԱՆ Մեր ուղղագրութեան հիմնահարցը
- 74.- Ռ. ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄԵԱՆ Մեսրոպեան ուղղագրութեան
վերադասանալու առաջարկ
- 77.- Ղ. ՍԻՐՈՒՅԵԱՆ Հայոց այբուբենը
- 78.- Վ. ԴԱՎԹԵԱՆ Ներքոց մայրենի լեզուին
- 79.- ԶԱՀՐԱՏ Մեսրոպարոյր
- 80.- * * * Պետրոս Հեքեանի մահը

Բազմ

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ԻԶ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 3, ՄԱՐՏ, 1987, ՊԵՏՐՈՒՔ

ԵՈՒՍԷՖ ԷԼ-ԽԱԼ

* Հակառակ սանձափակ ծածորութիւններու, ինծի կը բռնի, թէ գարաւոր աւանդներով եւ գանձերով հարուստ հայ բանաստեղծութիւնը կը հանդիսանայ Միջին Արեւելի բազմամեայ քաղաքակրթութեան բազմաբանգ եւ ինքնատիպ մէկ հարստութիւնը՝ նարեկացիէն մինչեւ Գաբիէ վարուժան եւ Ջահրաւս:

Գեղագիտական դաս եւ նպատակակառ ունեցող ստեղծագործական կենդանի եռյակայք մըն է հայ բանաստեղծութիւնը՝ իր առնական եւ ներքնական նուրբ ձայներով, ազիւրներու պայծառ յուսացոյցումներով եւ նրկիմները նուաճող լեռներու սրկուածութեամբ, իտյան-էով: Ըստ արիւս բանաստեղծութեան մը վեհագոյն փառապալկն է:

ԵՈՒՍԷՖ ԷԼ-ԽԱԼ

Մեզի Հեռ ունեցած անտիպ գրոյցը մը քաղուած վերի տողերը, որուն ամբողջութիւնը պիտի տանք «Բազմ»ի յառաջիկայ թիւերէն մէկուն մէջ, մա՛նաւանդ ընդհանրացում մը կատարող իր երկրորդ Հատուածը, Հայ բանաստեղծութեան յափ եւ նոյնքան պիտի պատշաճէր նաեւ անոր «նշխարներ»՝ «Բազմ»ի թերթ բարեկամ եւ արարական ժամանակակից բանաստեղծութեան կեդրոնական գրքերէն մէկը Հանդիսացող նոյնիքն Եուսիֆ Էլ-Մալի, որ առեւիքան շորտ տուած մէկ բանաստեղծութեան մեծեանին մէջ սպասարկելի էմբ, շնորհաւ. 27 Մարտ 1987ին, 70 տարեկան Հառախին:

10437-890

Բանաստեղծ մը, որ իր ստեղծագործութիւններուն լոյս ընծայման եւ տարածման մտաւորութիւնը մէկզի ձգած՝ իր ժամանակին մեծ մասը յատկացուց նորարդորով անուններու գործերու հրատարակման եւ յարակից աշխատանքներու, եւ հօր մը պէս գուրգուրաց անոնց վրայ:

Տեսլական ու նեցող եւ դրական-մշակութային անսանձ փոռասիրութիւններու տէր բանաստեղծ մը, որ իր հիմնադրած «Ար՛Ղը» յատկապահանդէսով եւ անոր ամսական հերթական ասուլիսներով՝ ոչ միայն արարական բանաստեղծութեան լուսամուտները լայն բացաւ միջազգային արդի ֆերթոյութեան նորագոյն իրազարձութիւններուն եւ ըմբոստմաններուն վրայ, այլեւ յաջողեցաւ իրականացնել արարական բանաստեղծութեան յեղափոխութիւնը, զայն գուրս բերելէ ետք իր քար անշարժութեան վիճակէն եւ, արդարօրէն, կոչուեցաւ «արարներու էզրա Փառնետը», «արդի բանաստեղծութեան պատրիարքը», «Նայրիկը»:

Ան նաեւ կատարեց զիւր ինքնատիպ արձակագիրներու, որոնք ծրելցան ու ծաղկեցան իր խմբագրած «Ատապ» հանդէսի էջերուն, որ իր իմացական, փիլիսոփայական եւ զեղարուեստական աշխոյժ բաժիններով՝ մեծազէս նպաստեց նաեւ արարական մտաւորականութեան կազմաւորման գործին: Եւ այս բոլորէն ետք՝ նաեւ կերպարուեստի սերը պաշտամունքի վերածած արուեստագէտը, որուն հաստատած Վալրիի Աւանջը իրաւամբ եղաւ տապի՛ն ժամադրաւայր տեսիլք ու երազ ու նեցող երիտասարդ արուեստագէտներու, կամ անոնցմէ մէկուն բնորոշ բնութագրումով՝ «Արարական յատկապահանդէս պարուեստի մայր տաճարը»:

Բայց այս բոլորէն առաջ եւ այս բոլորէն ետք՝ արարական դասական բանաստեղծութեան անդնները միջազգային նուաճումներով պատուաստած իմացապալտ եւ մշակուած բանաստեղծի մէկ խօսուի արտայայտութիւնը, որուն արժէքը կը կայանայ հակադիր տարրերը միաձուլելու հմտութեան, զանոնք իր բանաստեղծական հայտքին մէջ կարենալ լուծելու, եսականացնելու արժանիքին ու վարպետութեան մէջ:

Երազի մէջ նախապէս հրատարակուած, բայց մանաւանդ յաջող էջերուն հրատարակուած Երազի էջ-Պալի բանաստեղծութիւնները պերճաբոս փաստերն են այս բացառիկ կարողութեան: Ա. Ետարանէն վերցուած պատկերներն ու նախադասութեանց տարբերակները, արարական դասական քերթողութեան կատարուած յղու մները եւ գրական ու մշակութային խորհրդանշանները, այսպէսով, կը ստանան նոր տարողութիւն ու հնչեղութիւն՝ յար եւ նման կեանքի լոյսն ու մութը բացայայտող շողերու յայտնագործող խաղին:

Եւ արդէն՝ Երազի էջ-Պալի գրականութիւնը յայտնագործական յարատեւ ճիգ մը եղաւ, ամբողջական մարդուն եւ անթերի ազատութեան մերձենալու, ինքնակերտման ստեղծագործ տրամը, զոր շրջանցելու համար բանաստեղծը միշտ պեղեց հին ու նոր քաղաքակրթութիւնները, արմատներուն խորհուրդներն ու ծէսերը՝ ապրելու համար երկրին, մարդուն ու լեզուին շրջապարուած բնագիրը:

Ահա թէ ինչու անոր ֆերթոյութիւնը եղաւ անդադար ճամբորդութիւն մը, անձանթի խորհուրդներուն հետ մնալուն ժամագրութիւն մը, «Եթե՞նե՞րորդ ծովու կղզիներուն» ձգուած ինքնարաշխուժի երջանկութիւնը, որուն իսկ պատճառով ան իր ողջ էութիւնը լայն բացաւ երկրային ու երկնային աշխարհին՝ մարդկային ընկերութիւնը սրբազրելու իջած մարգարէի մը ամբողջական յանձնառութեամբ եւ նուիրումով:

Ս.Կ.

Ե. ԷԼ-ԽԱԼ

ԵՐԿԱՐԱՇՈՒՆՁ ՔԵՐԹՈՒԱԾԸ

I

Բազմութեան մէջ ոչ մէկ առաջնորդ կը նշմարեմ: Կարապը կը սահի լինին վրայ եւ չկայ ոչ մէկ արծիւ հորիզոններուն: Ջուրերն են հանգչած եւ փերը մօտ են ֆիթն արեւի: Ծանր է օդը: Ծանր է լոյսը: Էշը կը խօսի առանց հրաշքի: Կոյրը կը տեսնէ առանց հրաշքի: Հրաշքը թիւ է մեքենային մէջ եւ երկինքը տգիտութեան մէջ մնաց:

Հուռ էի եւ կը խօսէի: Կինը կողքիս շրջազգեստ է ամուլ: Պիտի պարպեմ բաժակը եւ բաժակը դատարկ է: Պիտի ժպտիմ եւ բերանս չունի շուրթեր: Պիտի հնձեմ ես արտն այն, որ թաւարին մէջ ցանեցի:

Ես գիշեր եմ եւ գոգերը ինծի կը սպասեն:

II

Մայթին վրայ շիշ մը այսօր պիտի տնկեմ եւ պիտի կարծեմ, որ կին մըն է ան: Քիչ մը, ֆիչ մը ջերմութիւն: Մարմինս ցուրտ է նզովքի նման:

Հազար տարի կ'ընէ ահա եւ ես հաշիշ կը ծամեմ: Հազար տարի կ'ընէ ահա եւ կը նստիմ մեռեալ նժոյգի մը քամակին: Հազար տարի կ'ընէ ահա եւ չունիմ դէմք: Պատառ մըն է դիմակն իմ՝ գերեզմանի մը վրայ:

Այսօր, անանձնաթուղթ գրօսաշրջիկն եմ: Դրամներն իմ կեզծ են, եւ գլուխս՝ առանց մագի:

Եւ եղէգներն իմ թափօրս են, որոնց մէջ հովը կը սուլէ:

digitised by A.R.A.R.@

III

Կանգ առի Լիբանանի ծովափին եւ պոռացի. «Մինչեւ ե՞րբ պիտի մեռնիմ—չմեռնիմ. մինչեւ ե՞րբ պիտի առաջնորդն այն սպասեմ, որ հրաժեշտ տալով ինձի՝ հաստատ ձայնով մը ըսու. «Ետ պիտի դառնամ». մինչեւ ե՞րբ պիտի դիմաւորեմ մակընթացութիւնը ծովուն եւ տեղատուութեան հետ՝ մինչեւ ե՞րբ պիտի նստիմ ծովափին եւ արտասուեմ»:

Կ'ուզեմ մեռնիլ — ցանէ՛ գիս, քամի:

Կ'ուզեմ դարձը սիրելիիս — գրա՛ ինձի, ո՛վ ալիք:

Խոտերը անապատի կ'ազօթեն առանց խունկի: Չկայ խաչ տանարին մէջ: Չկայ պատկեր պատին վրայ: Լայնաբաց են դուռները եւ ոչ ոք ներս կը մտնէ:

Պաշտպանէ՛ գիս, ո՛վ բացակայ:

Գայլը կ'ուտէ եւ ես կ'անօթեմ: Պատը կ'արթնայ ուզածիդ եւ ես կը նստիմ: Քարերը կոյտ մըն են հեշտամէլ եւ կրակէ եւ ես բեկորներ եմ ստոյցի՝ ալքով լեցուն ամանի մը մէջ:

Նշա՛ն տուր ինձի, ո՛վ երջանկութիւն: Մանուկդ կը խնդայ խոտին վրայ: Այրդ կը սուրայ քամիին ոտներով: Ժամանակը կը նստի հաշմանդամ՝ աշնան արեւուն մէջ:

Սպառող ուժն եմ, որմէ՞ սարսափիմ: Եւ յաւերժ եմ ես, ինչպէ՞ս կ'ուզես որ հետեւիմ:

Ա՛հ, ո՛վ պիտի մահացնէ գիս, որ վերապրիմ:

Ճակատն իմ նժոյգիս քամիին բռունցքն է: Սմբակներն իր երագին մէջ գետեր են: Մարմինը յոյս է՝ արուարձանին մէջ քաղաքի:

IV

Պիտի կայեմ աչքերս եւ քայլեմ այս երկրին վրայ կազմ ի կազ: Դրացիս ունի ծուխէ պարիսպ մը, իսկ դրացուհիս՝ բռունցք մը քարէ: Եւ մեր միջեւ օտարականն ունի հասակ մը եղէգէ:

Արշալոյսին հետ՝ պիտի չմեղանչեմ պատուիրանիս դէմ: Պիտի չաւարտեմ ճամբորդութիւնն իմ՝ մեկնող մահւան արձայութեան:

Նեխած ջուրի աւազանին մէջ՝ ես իմ դէմքս կը հեզնեմ Հաքիային պէս եւ բազմութեան շարքերուն մէջ դիմակները կը բարձրացնեմ՝ Հաժժաժին նման:

Հանելուկն եմ ես: Կ'իյնամ աստղի մը նման եւ կը բարձրանամ՝ յար եւ նման թռչունին գոյգ թեւերուն:

Թէ՛ դէմքիս, ո՛վ Ուսուցիչ: Անկողինդ բերան է անտամ:

V

Ո՞վ է վագոդն այս աւագին վրայ եւ անշարժ մարդն այս հաստատանիստ՝ լուսանցքներուն գիրքերու: Ո՞վ կրնայ ըլլալ վարորդը այս կռոյր:

Սպիտակը կ'այրի: Սեւը կ'ըլլայ ստինք: Եւ ծառն, որուն շուֆին մէջ ես կրթութիւնն իմ ստացայ՝ կը չորնայ արդէն: Զայնապնակը կը դառնայ անվերջ եւ չկայ ոչ մէկ ականջ ունկնդրող: Կեանքը նստած է անշարժ՝ արեւանոցին տակ: Անցեալը բեռ է նորին ուսերուն, եւ նորը դեռ ստինք մըն է, որ կորութիւնն իր չգտաւ:

VI

Հորիզոններուն վրայ սառած են աչքերս հիմա եւ նակատս խոնարհած է խաւարին մէջ:

Իսկ այն, գոր կը սիրեմ՝ նամբորդեց եւ ետ չդարձաւ: Գարնան առաջին օրէն ի վեր կը սպասեմ եւ կ'արտասուեմ:

Օդը ամպոտ է եւ հորիզոնին չկայ ոչ մէկ առաջատու: Մակընթացութիւնը դատարկ է նոյնիսկ աւազէն: Տեղատուութիւնը բռունցքն է կծծիին, իսկ ուռկանը քամիին դէմ պարզուած ակն է անշարժ:

Մոլախոտ կայ բերնիս մէջ եւ թոյնը մեղուին:

Մտիկ ըրէ դուն ինձի. «Մայրս ամուլ կին մըն է, իսկ հայրս ալ քահանայ է տանարին մէջ: Ապուշ եմ ես, եւ հրաշքներ կը գործեմ: Աստուած կը բարբառի իմ մասիս, մարմինս կը խօսի իմ մասիս: Եւ վերջերն իր նոր են դեռ»:

Ահա ասիկ, վաճառորդները լեցուցին տարածութիւնը տանարին: Եւ կինս, նոյնիսկ կինս լքեց զիս:

VII

Վիզս փայտէ շինուած է եւ գլուխս գնդակ մըն է յարգով լեցուած՝ թերթի թուղթերէ բարձրացած հասակի մը վրայ:

digitised by A.R.A.R.@

Չա՛րկ, բարեկոնցի եմ: Պարտէզներն իմ առկախ են պո-
զոտայի ազմուկին վրայ:

Իմ եւ երկինքին միջեւ միայն մէկ թեյ ժամանակ կայ:
Շուններս կը հաչեն տան մէջ եւ չկան ոսկորներ՝ մեռելներու
գերեզմաններուն:

Եւ նանները աչքերն է, որ հիմա կ'ուտեն, Տիրոջ ֆազա-
ֆին մէջ:

Չա՛րկ, մի՛ տատամսիր: Վերնատան մէջ երկու անգամ
համբուրեցիր զիս եւ գրպանդ լեցուն է արծաթով:

Գերեզմանը խոր է այս անգամ եւ յարութիւն պիտի
չառնեմ: Հարագատներն իմ մագլցեցան գագաթներն ի վեր
անջրպետի: Ինչպէ՞ս թող իջնեն խորխորատները երկրի:
Ռունգերն ամէն կը լեցնէ հոտը անոնց կաշիներուն եւ լոյսին
մէջ չկայ նոյնիսկ մէկ անցորդ:

Չա՛րկ: Պիտի շնատիմ ես ֆարին վրայ: Վիզս չունի ար-
մատներ եւ հասակն իմ անթացուպ մրն է լինած:

VIII

Մի՛ պարէ՛ գերեզմանիս վրայ: Դեռ չմեռայ: Արշա-
լոյսէն ի վեր այ ու ճախ կը նայիմ եւ ոչ մէկ առաջնորդ կը
նշմարեմ բազմութեան մէջ:

Առնէտները զինուորներն են թագաւորին պետութեան:
Իր գէնքերը ոտքեր են, որոնք խեղդամահ եղան տիզմէ մահի-
նի մը մէջ:

Որո՞ւ համար են աչքերը պիստակագոյն: Որո՞ւ համար
է ծուլութիւնը կոնֆերուն: Որո՞ւ համար են փորերը հարուստ
թրթռախաղերով:

«Ես խոնարհ անտառն եմ», կ'ըսէ վախկոտը: «Անկիւ-
նադարձն եմ եւ նամբուն», կ'ըսէ անդամալոյծը:

Բառերս չոր են ածուխի պէս: Սեւ են մեռելակառքերուն
նման, իսկ նանաչումը, գոր մարդոց համար ես գողցայ, ինծի
հետ անդունդ պիտի գահավիժէ:

IX

Ռնայնութեան համար է այս պտուղը գայթոգ: Կոր-
ծանման համար է այս հողը կեղծ:

Կոյրին ներկայութեան մեր մատները կը համրենք եւ
սուլքանին դիմաց կը լռենք գորգերուն պէս:

Արծիւները բոյներն իրենց կը հիւսեն աւագին մէջ եւ տիղմին մէջ կ'ազօթեն սուրբերն ամէն:

Վերցուցէ՛ք ձեր գլխարկները, ո՛վ անգործներ: Ճամբեզորին՝ կուռքը կը մստի աներեր, կը փռէ վէրքերն իր արեւուն դէմ: Կ'երկարէ երակներն իր մեր միջեւ, կը շարժէ լեզուն ոճիրին, կը բերէ բոյրերը կոյր անտառներուն եւ կը բեզմնաւորուի քամիներով դեղին:

Կուռքերը տուններուն մէջ են արդէն եւ չկայ մոխիր կրակարաններուն:

Եւ Երրորդութիւնը, որ սարսափեցուց ձեզ, մէկ եղաւ արդէն: Իր հացը քար է, իսկ գինին՝ կուպր, քոսերուն համար:

X

Նայելի ծառային համար իմ պատմութիւնս կը պատմեմ: Իր ստրուկներուն ու ազատիներուն համար է այս երգը գնայուն:

Վերջին օրերը դուռներուն առջեւ են: Իր ժամերը՝ մատներու ծայրերուն:

Պարտութիւնը դրօշ է այեծածան, իսկ ցաւերը երկունքի՝ ծովեր, որ կ'այրին:

Տո՛ւր մեզի նշան մը, ո՛վ Տէր:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԾՈՎՈՒՆ ՄՕՏ

Եօթներորդ ծովուն մօտ, կզգիները բուստի
ունին նաւահանգիստներ ապահով:
միջոցը ձգուած մինչեւ հորիզոն սեւեռուած է մէկ աչքով
եւ քանակուած՝ ծայրը լեզուին հովերուն:

Հոն՝ արձագանգն է կտրատուած, եւ ձայները
կ'իյնան հողի մը վրայ, որ հրաշք է ամբողջութեամբ,
եւ ձայներն այդ ետ կը բերեն յիշողութեանդ ցանցերուն
կէտը Յովնանին կամ կորսուած օղակը
Տարվինի շղթային:

Հոն նորատունկ ծառեր չկան,
կայ բոյս միայն,
որ կը մեծնայ եւ կ'ըլլայ ծառ մանանեխի,
որ պտուղն իր կը շարտէ ծովուն մէջ՝ իբրեւ լեռ:

Հոն հովիտներ ալ չկան,
կան բլուրներ միմիայն,
որոնք կարծես յդի փորեր են ուռած,
որոնց վրայ ցօզն ու լոյսը կը սահին՝
ծնունդի ժամուն:

Հոն աչքեր չկան
եւ ոչ ալ անձրեւ՝ բեռցուած ամպի մը կռնակին,
կայ գորգը թոյնոյ ճիշդ աչքին տակ արեգակին,
որ կը տարտղնուի հատիկներ ցօզի՝ երկիրն ի վար:
Հոն կայ նաեւ վայրի մեղր,
ու դեռ՝ գինի, պատրաստուած արիւնէն
այն արծիւին վիրաւոր, որ խոցուած է
մարգարէութեան ճայնով մխրճուած նետէն:

Լայնածաւալ ծովերուն մէջ կան կղզիներ քաղմաթիւ,
բայց կղզիները բուստի, եօթներորդ ծովուն՝
ի սկզբանէ կային արդէն:

ՈՒՄՐՈՒ՝ՈՒԼ ՔԱՅՍԻՆ

Քերթոզութեան ժամանակի իշխանն եմ ես
եւ թագաւորը գահընկէց՝ ցեղախումբին ուսէն.
Բանի կայ ժամանակ, օրերը կը մնան ճգնաժամային՝
մահացուորէն մարքուած խօսքի մը
եւ անձրեւաբեր ամպի մը միջեւ՝
լիալուսինի ամբողջացումէն ետք:
Մինչեւ ե՞րբ գոհը պիտի լնանայ
տարիներուն աւագին վրայ,
երբ ամէն օր չեն երեւիր հազար աստղերն արշալոյսի:

վէտֆ կայ ձեռքին վրայ, հակառակ գարնան ծնունդին,
 եւ ճարը չոր է յատակը գետահունին:
 Ամէն ինչ թօշնած է ծաղիկին մօտ, որ դուրս կ'ելլէ
 այն գանկէն, որուն վրայ տարիները ծիլ կապեցին:
 Ի՞նչ օգուտ ունի վիշապին պոչը կտրելու ճիգը
 կամ բալասանումը վէրքին՝ մեռած մարմնի մը վրայ:
 Արթնութեան պահուն՝
 ամառնային գիշերներու երազները ապրեցայ
 եւ արմաւէն ու անմշակ վայրի մեզրէն եւ իմ գաւա շինեցի,
 յաւերժացուցի ֆերթուածով մը գայն՝
 ներշնչուած կեանքէ մը լաւ սերտուած,
 որ ամէն բանի ունի ժամանակ՝ սլաքին պէս ժամացոյցին,
 եւ փոխ առի ոստումները թափառական ու մտացիր եզնիկին,
 որպէսզի ան ըլլայ կամուրջ՝ իմ ու երկինքին միջեւ:
 որովհետեւ երեշտակները երկնի եւ Գաբրիէլը նոյնիսկ
 իրենց բառերը կը շաղեն իբրեւ հաց հանապազօրեայ:
 Եւ մահէս ետք եւ ապրեցայ գերեզմանին մէջ կախարդուած,
 որ կարծես ըլլար պալատը Քուսրա Անուշիրուանի,
 եւ դեռ՝ այսօր հասկցայ ի՞նչ է իմաստը դժոխքին՝
 Տանթէի Աստուածային կատակերգութեան մէջ:
 Եւ վերստին պիտի ապրիմ, բայց այս անգամ
 ժողովրդային բանաստեղծութեան տոգերով միայն,
 պիտի երգեմ Ֆաթիման մինչեւ աւարտը դարուն,
 որ արարներն ունենան մատեան մը, որ
 ամբողջութեամբ փայտատակում է միայն,
 որ ֆերթուածներն այդ կախեն նոր Սեւ Բարի մը վրայ,
 միշդ այն դարուն, որուն մէջ էգրա Փառնտը ապրեցաւ:

ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Կ'ելլեմ ու կը մեկնիմ ամայաստանէն,
 ստուերէն նաեւ՝ երբ կէսօրը կը բարձրանայ
 եւ կը հնչէ ոտնաձայնը կրիային – ոտներ՝
 մեռած տերեւի մարմինին վրայ,
 վերջին աշնան անկիւններուն:

Կ'ելլեմ ու կը մեկնիմ ամայաստանէն,
 կը թօթուեմ փռչին մարմնիս վրայէն

եւ երբ կը հասնիմ դարձուածքին վերջին՝
 հոն կը կորսուի եւ վարագոյրը կ'իջնէ իմ ետին,
 այնտեղ կը մոռնամ եւ դէմքերը փարեքուն
 եւ կը մոռնամ խոտերն իր՝ գլուխներով ասեղի,
 որոնք կ'առչեցան լինելու նեխած՝
 զովանայու անոնցմէ, երբ չկար ոչ մէկ կաթիլ անձրեւի-
 եւ կը մոռնամ ագռուն ալ, որուն քառիլը
 այնտեղ տեսնէ արդարեւ. քառեցաւ նիշդ հոն
 եւ անդորրութեան պոչը շարժեցաւ՝
 փնտռելով լէշ մը – ոչ կեանք,
 ոչ ալ մահ՝ ֆազաֆին մէջ այդ:

Կ'ելլեմ ու կը մեկնիմ ամայաստանէն՝
 տխուր, անընկեր-
 ինչպէ՞ս ունենամ՝ երբոր ծնունդն եմ ամայաստանի,
 ուր եւ կախեցի, ճամբու ընթացքին, պատի մը վրայ
 եւ աստուածը իմ: Եւ աւագին մէջ,
 ամուլ տառերու խաւարներուն մէջ
 վար դրի գէնֆս, փաթթեցի թելը իմ իսկ գոյութեան
 եւ ռիթմը ծրարեցի:
 Ամայաստանի աւագներուն մէջ,
 իմ նորածին աղջիկներս քաղեցի
 եւ եզայ շիրիմ՝ եւ անոնց համար-
 ձեւագեղձուեցաւ իմ դէմքս այնտեղ,
 հեռացաւ ինձմէ
 եւ ամէն ֆամի իրմով շրջեցաւ:

Կ'ելլեմ ու կը մեկնիմ ամայաստանէն
 եւ կ'ընթանամ ուղիէս՝ մինչեւ աւարտը իրեն,
 այնտեղ կը գրկեմ դէմքը եւ հողին,
 շաստուածներուն լուսինը կը լսեմ
 եւ հովէն ալ պատսպարան կը կառուցեմ.
 իմ համոզումս ճաննն է ձանձրոյթին
 եւ գիշերային սովալլուկ գայլերուն շարութիւնն է՝
 դէպի մարմին մը կամ ֆար:

ԵՌԻՍԷՑ ԷԼ-ԽԱԼԻ

(Հայացուց՝ Ս. Կիրակոսեան)

Ս. ՓԱՆՈՍԵԱՆ

ԶԱՆՁՆ ԻՄ ՓԱՌԱԻՈՐԵԱԼ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Ա.

Քսանական թուականներուն, հայահաւաքի այլքը, կոհակ-կոհակ տալով, կը հասնէր Յուլիոսին Չամ-Չամ շէյրի վրաններուն:

Ահաւոր երկրաշարժի նման, եղեռնը համատարած աւերածութեան ժատնած էր Յեղը Երկիրին մէջ: Եարժը կորած, ջարդած էր ամէն ինչ, բեկորները նետած էր սահմանէ սահման եւ հեղեղը քշեր-նետեր էր կոնց ու գերան, բեկոր, սճախ՝ աւազներուն վրայ անապատին...: Պէտք էր ի մի հուաքի, կուտակել այն ամէնը, որ կը մնար դեռ Յեղ-տան անունէն: Հայ-Տարազը լոյսը լծուեցաւ ահա այդ այլատանքին...

Յուլիոսի կէսերուն, փոշեթաթաւ, հին ու ներկաթափ բեռնատար ինքնաշարժ մը, փոշեամպը հովին տալով, ցատկոտելէն, երեք-երեք՝ լեռնանման բլրակէ մը իջաւ ցած: Զրհօր մը կեցնել սուտ կառքը: Մարազ տարու համբորդները ջուրին քով:

— Հեռու չին վրանները, — ըսաւ վարիչը: Անապատին ծանօթ էր. կը կրէր պետեւեական շար եւ գլխուն կապած՝ գծուօր սկայ:

Միւս երկուքը նոյնպէս ծանօթ կը թուէին անապատական միջավայրին: Մարդը թխադէմ երեսասարդ մըն էր. քայլը հաստատուն, առնական. զինք կը կոչէին պետեւեակները Հեքիմ Մուրատ: Կինը հազած էր ծաղկաւոր փէշ, գլխամազը ամփոփեր էր գլխաշորով: միջին տարիք ունէր: Վարիչն ու Հեքիմ Մուրատ, խոսքամէջ, զինք կ'անուանէին Քոյր Հելէն:

Զրհօրը գոյլ չունէր: Վարիչը առասանով վար կախեց անգլիական խոլոր ջրապանակը: Ամայի էր չըջապատը, արեւահար աւազը՝ վանոզ: Դիմացը կը փռուէր անապատը, երեսն կպած՝ կը հասէր ջերմացած օդը, որ գետի պատրանք կու տար: Վարիչը վեր քաշեց ջրապանակը եւ հրամայեց զայն Քոյր Հելէնին, որ հակած էր ջրհորին:

— Զիտու ոտնամայներ կը լսեմ, — ըսաւ կեզրոնացած:

— Մեզ գիմաւորելու կու դան. եթէ չկողոպտուինք, բախա ունեցեր ենք, — վարիչ կարոն ինչ-որ վախի գոյր ունէր ձայնին մէջ:

— Քոյր Հելէն, խմէ ջուրդ. իսկ դուն, բարեկամս,— Հաքիմ Մուրատ ձեռքը գրաւ վարիչին ուսին,— ջիւ առաջ շմարդարեացար, երբ ըսիր, թէ հետուն չեն վրանները, այլ ըսիր գառազուքիամբով, քանի որ ջրհորը նկատի ունեցար: Իսկ պետեւին աստուածային օրհնութիւն կը համարէ ջուրը եւ կ'ապրի անոր ծառիկ յարմարագոյն վայրը: Ուրեմն, անսամ պիտի ըլլան կառքին հանած փոշեամպը: Իրենց բնութիւնն է. ո՛ւր շարժուն կէտ կամ անբնական երեւոյթ, հո՛ն է նախամարդու կեանք վարող պետեւիին հետաքրքրութիւնը: Պայլ նա— խապապ, աւազն եղած է անոր հողը, եւ անապատը՝ իր հայրենիքը: Սահմանէն ներս, օտարականը Ալլաին հիւրն է եւ իր սան սեղանակիցը: Երբ դուրս գոյ սահմանէն, Ալլահին հիւրը կը նկատուի կողոպուտի թեկնածու անծանօթ մը...: Մենք եւ այդ անբան հրէշը, որուն վրայ հեծած կը սուրանք՝ ներսն ենք այժմ սահմանէն, եթէ ընդունինք ջրհորը իրրեւ աշխրեքին սահմանաքարը, հետեւաբար՝ վախճալիք բան չկայ. կայ դուցէ բերանացի հրաւիրագիր մած— նապուրի.— Իրեւոյ կար Մուրատի վերջին փոսքին տակ: Իտփեց ուսը ու քայից դէպի կառքը: Քոյր Հելէն եւ վարիչ Կարոն հետեւեցան իրեն: Ապա նստան ինքնաշարժը: Վարիչը ըսաւ.

— Զայնի լաւ հետախոյզ էք, Քոյր Հելէն:

— Քչէ, բարեկամս, որ ցոյց տաս եկուորներներուն, շտեղծես զանոնք քու հրէշիդ հուճարովը: Կանգնած վրճակի մէջ ոչինչ կը ներկայացնէ կառքդ:

Քիչ ետք, ուզգութիւն մը բռնած՝ բեռնակառքը կը սուրբ անհեռ ճամբու մը վրայ: Կառքին ազմուկէ՛ն, թէ շփոթ միտքերէ տարուած՝ անոնք անակնկալի եկան, երբ քանի մը միտք պետեւիներ գոչիւններով եկան—անցան մեքենային քովէն: Մերկ մերուս վրայ էին ու կ'երկվարէին դիմերու նման: Զննուած չէին, այլ հովուական ճակատներ ունէին, գորս կը ճօճէին զլիսէն վեր: Վարիչը զանգազեցուց թափը կառքին ու եկաւ պահ մը, ուր անիմաստ գարձաւ մէջընդ մէջ ձգուած հեռուաբութիւնը: Պետեւիները ետ նայեցան, ապա գարձ—վազքով եկան, եկան...

— Արագացուր թափը,— թելադրեց Մուրատ:

— Երեւոյնքը մրցումի ելած կը թուին մեր հրէշին հետ. լաւ նշան է, ակամայ ուղեցոյց ունեցար, եղբայր Կարապետ. ցնծա՛նք, թէ լանք, որ իրենց Ալլահը բարեգութ է, մերը՝ խուլ եւ համբ...

— Ուզտապահներ են. նտիփըը ծառիկը ըլլալու է:

Եւ գալով, միավարները վարդով անցան կառքը, երբ անիկա արագութիւնը կրկնապատկեց. կը թռչկոտէր աւազափոսերուն վրայէն, կը զսպուէր խարակ—խութէն, կը սլանար եւ փոշեամպը հովէն զլուած՝ կը լեցնէր իր շուրջ—բոյսը...: Զիտուորները կրկին գարձան, որ հրէշը զսպեն, փոշեզօտին շրջանցելով: Անոնց մէջ Մուրատ նկատեց պինակիր մը, որ առաջին նշմարէն վրիպած կը թուէր: Ուրիկէ՞ րուսաւ այս մէկը, հարց տուաւ ինքն իրեն. անապատը ծնողն է Վիրաժային երեւոյթներու, խորհեցաւ, բայց այս պետեւիին, որ հրացան կը կրէր, մաս չէր կազմեր պատրանքին, միս ու ոսկորով մարդ էր եւ կրնար վտանգել պահը, համոզուած՝ թէ սլացող կառքը կը նմանէր նմանը շտեխուած գազան—հրէշի: Բնաւ չպատմուած առասպելներու մէջ կամ հեքիաթասաց ծերերու բերնէն:

Զեռքով դպաւ վարիչի ուսին.

— Արդեւակէ կառքդ, Կարօ, յիժար բան է մրցումը: Իջնենք վար, թող պատրանքը տեղի տայ իրականութեան:

Կանգ առաւ մէկէն կառքը եւ Կարոն ցաակեց գուրս եւ փոչով պատած անդէն ձայն տուաւ.

— Բարեւ մեզ, եղբայրներ,— որ թարգմանուէր անգական լեզուով— Մարիապա, եւ ախուսն:

Իջաւ նստել Մուրատ եւ քալեց դէպի զինեալ պետեւին, կրկնելով բարեւանքը: Ձիւնորները դանդաղորէն մտնեցան լուսնայն. անոնք բռնուէր էին ապշանքի եւ հրասթափութեան պատճառով խառն վախէ մը. օտարական մարդոց բարեւաչեւաբար պատրանաթափ ըրաւ զիրենք:

— Ո՞վ էք դուք,— հրացանակիրը կը պահէ կասկածոտ խառութիւնը դէմքին. ձայնը շուրջացաւ, որ ակնածանքի շեշտ կար իր մէջ: Բայց կրցաւ արտայայտել.— հրէշին փորը մտած էիք, որ ի՞նչ...

— Հրէ՞շ, ատիկա հրէ՞շ. ոչ, եղբայր, մեքենայ է, մարդու ձեռքով շինուած օբո, քաղաքացիին համար այն, ինչ պետեւիին համար անապատին մէջ ուղտ կամ ձի, ձիու պէս արագաձագ.— Մուրատ լուրջ կը պետեւիին մէջ շփոթը հարթելու շափ:

— Հասկցանք, որ ուղտ է կամ ձի. կը հարցնեմ՝ ո՞վ էք, ի՞նչ ընելու էք եկած այս կողմերը...

— Այլահէի հիւրին կ'ըսեն հրամեցէք, եղբայր, հանգստացէք, մրանիս տակ ձեր քաղցն յագեցուցէք. ապա կը հարցնեն ուրկէ գալը.— Մուրատի խօսելակերպի այս փորձառութիւնը տեղական գոյն ունէր եւ ազդեց պետեւիին վրան վրայ: Նշանակալից նայուածքներով անոնք համոզելու գէին կարծէք զիրար: Ոչ-զինեալները իջան ձիերէն եւ մօտիկ-մօտիկ եկան կառքին, որ խաղաղ ու անվնաս կանգնած էր տեղը...: Ձիերը, սակայն, խրաչեցան. զսպիչ վզակապեր չունէին, ոչ ալ հեծուորներն էին մտերիմ, սուր խրխիւնջ արձակելով՝ փախան-հեռացան նախիրին ուղղութեամբ դուրս: Վազեցին իջնողները անոնց ետեւէն կանչու ընտուքով. ի գուր, ձիերը ետ շնայեցան, հեռացան: Այն ատեն, ետ եկան վագոնները, երբ Գոյր շնչէն, քաղաքացիական իր տարրերով կեցած էր Մուրատի կողքին եւ կը խնդրէր.

— Կրնա՞ք մեզիցոյց տալ, եղբայր, Ձամ-Ձամ շէյխի տեղը. զինք տեսնել է մեր նպատակը:

— Մենք իր մարդերն ենք.— ըսաւ մէկը:

— Մենք ալ շէյխ Պալաֆին կողմէն ենք եկած...

Ձիւնեալ պետեւիին ցատկեց ձիւն վար. իր դէմքին մութ թիւութեան վրայ բացուած տարտամ ժպիտը տպեղութեան փրկեց զինք: Ինք ալ մտնեցաւ կառքին, խոնարհութիւն ապրով Մուրատին ի պատիւ: Ձիւն եւս, զլուխ տուածի պէս շարժում մը ընելով՝ կը հետեւէր տիրոջը եւ տէրը երբ ըսաւ «Անիկն ուսասանիկն», ձիւն շուրջորէն խրխիւնջեց եւ դոփեց հողը: Մուրատ երկարեց ձեռքը.

— Չորս տարի անապատը եղաւ մեր ազատութիւնը եւ շէյխ Պալաֆի բարեկարգութեանը՝ մեր ապահովութեանը: Բարի եղէք մեզ անաշխարհիկ ձեր շէյխին քով:

— Որ կ'ըսէք, թէ շէյխ Պալաֆի կողմէն գրկուած էք եւ շէյխ Պալաֆ քաջ պետ է ու մեր շէյխին լաւ բարեկամ, ուրեմն, ձեզ կը հասցնենք... ոտքով վրանները շատ հեռու շեն:

— Իսկ ինչո՞ւ ոտքով. կ'երթանք մեր մեքենայով,— տարակուսանքը զգալի ըրաւ Մուրատ.— կառքը պէտք է մեզի, անով մարդ ու բնո կը փոխադրենք:

— Կը ներէք, Էֆէնտի,— ըսաւ զինեալը.— ձեր նմանովի ըսած ձիւն կամ ուղտը մեր քով կրնայ խուճապ ստեղծել. սաստանայի արապա պիտի ըսեն ու փախչին, նախիրը պիտի խրաչի եւ, զլուխ տուած՝ կորչի. ի՞նչ պիտի ընենք...: Լաւ է, որ ոտքով երթանք: Ձեր գործը տեսած-չտեսած՝ ետ կու գաք, կը նստիք ու կը մեկնիք:

— Չ'ըլլար. ձեր քով հայ տղաք կան, եկած ենք զիրենք տանելու: Հրա՛ման է: Եւ փոխադրութեան համար պէտք ունինք այս մեքենային:

Մեր քով արման կայ. Չամ-Չամ մզարայէն բերինք,- ըրաւ յայտնու-
թիւնը այն մէկը, որ պարզամիտ եւ պատրաստարան կ'երեւէր:

— Ովքե՞ր են,- միջամտեց զինեալը: Ան շէր յիշէր, թէ հայեր կայի՞ն
իրենց մէջ ու կը զգար, որ իր դերը, իբրեւ սահմանային պահակի՝ շէր նշանա-
կեր արգիլել անցքը անապատային ճամբորդներու: Պատրաստարանը պատա-
նիի իր անմեղութեամբ կը թուէր:

— Ասաաա ըլ-Արման, Պետեւի Աճէտ, Ալի ըլ-Ասիլ, Պալէտ ըլ-Հայը,
ուս...
Մուրատ եւ Քոյր Հելէն շարմացան, որ իրենց լուսն անունները արա-
բական էին. իրենք չորս երկար տարիներ ապրած էին շէրի Պալաֆի ժողովուր-
դին մէջ: Քոյր Հելէն հոն կը կրէր Ըխտ-Ալիա անունը, Մուրատը ճանցուած էր
իբրեւ Հեթիմ Մուրատ. Վարդուհին եղած էր Ուարտէ, Յասմիկը՝ Նասմին, Չա-
րուհին՝ Զարէ ու Յակոբը կոչւած էին Նակուպ ըլ-Արման...

Պատահե՞մ պետեւիները եղան մէկէն պատանի եւ իրենց պատրաստա-
կամութիւնը չըջուեցաւ ինքնազոյութեան: Եւ պարզամիտ տղան մէկ քայլ
ըրաւ զէպի կառքը.

- Պետեւի Աճէտը ու զտապան է, հետս է, աչքերը հիւանդ են...
- Ո՛ւր է- ցոյց տուր մէկի,- տազ նապեցաւ Քոյր Հելէն:
- Այդ բլրակին ետին, ուղտերուն քով եկէք տանիմ...

Երեք-չորսը տատամսելով, մխտով-զոզով բարձրացան բեռնատարին
թափքը: Անոնք զարմացան, որ գորգանման բան մը փռուած էր իրենց կոխած
տեղը եւ կողքերը հրէշին փայտէ էին: Յետոյ ծնաւ զարմանքը, որ ըսել տուաւ
իրենց՝ «բալէ»: Զիննային ետեւ, ձիուս կռնակը նստեցաւ չորրորդը եւ ամէնը
մէկ գոչեցին՝ «բէլ»...

Ձին շափ առաւ եւ սլացաւ զէպի բլուրը: Կարոյին բեռնակառքը սուրաց
ձիուն ետեւէն...

Պետեւի Աճէտը զտան դեղնորակ թուփերով պատած բլրան տակ,
ուղտերու նախրիին մէջ: Ոտարուպիկ, տիլագ, զգգրուած մազերով՝ թագւոր
աչքացաւէ կը տատապէր. թրաքնճա ունէր. երեսը ծածկած էր աղտոտ սեւ շո-
րի կտորով: Կը նիբհէր, կռնակը տուած նիստ-ուղտի կողին: Քոյր Հելէն
տուաւ անունը.

— Աճէտ, տղաս, ոտքի ել...

Պետեւի Աճէտը ընդոտ վեր նետուեցաւ. սեւ շորը ինկաւ զէմքէն:
Արեւայոյսին մէջ, հիւանդոտ աչքերը արցունքոտեցան ծածկոցի ցաւէն: Եւ
տժողունած լոյսի մը մէջ, ան կրցաւ նշմարել քաղաքացիական զգեստով կիներ,
որ մօր մը պէս կանչւած էր զինք: Անոր մօտ տեսաւ մոյկեր հագած, բաճկոնա-
ւոր մարդը եւ իր ընկերները շոպանութեան: Մազկաւոր փէշը շարժեցաւ եւ
ինք լսեց իր մայրենի լեզուն անոր չըթուեքներուն վրայ.

— Դուն հա՞յ ես, տղաս...

Պետեւի Աճէտը յուզուեց լաց եղաւ. ակնակապիճներուն մէջ հրդեհեց
թրաքոմային ցաւը:

— Եղբայր Մուրատ, տղան կը տատապի. լուտափոյթ զարմանումի է
կարօտ:

— Այո, պէտք է վաղը առաւօտ, հոս գտնուողներուն հետ զինք ալ կը
ճամբենք, դուն կ'ընկերանաս իրենց,- ըսաւ Մուրատ:

— Իսկ դո՞ւն:

— Ես կը սպասեմ քեզի շէրի Պալաֆին մօտ. մինչեւ վերադարձդ, Քոյր

Հելեն, ու նիմ անձնական գործ մը: Դու ն կը հասկնաս անչու շտ, թէ ի՞նչն է պիտ հոն մղողը...

— Քո՞յրդ:

Մուրատ զլիտով ըրաւ ու լռեց (*):

Եւ այնպէս, բոլոր Թազուորները, Վազարչները, Տիգրանները եւ Վարդանները, ու նաեւ բոլոր Յարսները, Կարոները, Մկոները... Մարոները, վարդն ու Յամսիկը, Նոյեմն ու Մաղկանները, որոնք ինկած էին անապատը, բարի ու ազնիւ շէյխերու մօտ, հանուեցան վրաններէն, խմբուեցան ջով ջովի, կարաւան կազմեցին ու բեռնատարներով բերուեցան հիւսիսի մեծ քաղաքը, որ եղաւ մայրը հայութեան, Սփիւռքին առաջ...

Բ.

Կարաւանը որբերէ կազմուած էր:

Հարիւր հազարաւոր տղայ-աղջիկ եկան-լեցուցին որբանոցները: Քաղհանուած, անապատի այս ու այն կողմերէն, շատերուն կը պակօրէր անուր-մականուեն, ճշգրիտ տարիք կամ հարազատի հետք, ծանօթ երկրացի:

Թազուոր չէր յիշեր տոհմանուներ: Ալքացաւը կը թուէր որբած ըլլալ մատախատակը, ուր յիշողութիւնը ի գուր կը փնտուր հօրը եւ մօրը անունները: Տուեալ ժամանակին, երբ իր անունը կը գրանցուէր որբանոցի անուանաց տոմարին մէջ, մէկը յուշեց. «Ռամիկի տղայ է»: Եւ գրանցողը արձանագրեց՝ Թազուոր Ռամիկեան: Այնուհետեւ գինք կոչեցին Ռամիկեան: Որբերուն ջով ան կը ճանչցուէր թրաքոմա Թազուոր կամ Պետեւի Ա՛մէտ: Թրաքոման, տարիքը, դասերէն բացակայութիւնը պատճառ եզան փողոցային թափառուածներու...: Հաստատուն որբանոց կամ մնայուն բնկերներ չունեցաւ. կը նմանէր ուշացած ճամբորդի, որ ժամադրութիւններու չէր հասներ, եւ այդպէս, ան ինքզինք զրկեց նախակրթարանային ուսումէ: ուրեմն, չկրթուեցաւ, մնաց անտաւ, չկոփուած նկարագիր եւ յոռի բնաւորութեան տէր մէկը: Դարձաւ ի վերջոյ պատուհաս: Պիտի վաճառուէր որբանոցէն, երբ բախտի անիւր զըլտոր-զլտոր երեւան հանեց մի ոմն մօրաքոյր՝ Աննա կոչեցեալ:

Այրի տիկին Աննա Բախտիկեան, կոկիկ հագած, վայելուչ արտաքինով, պոչական ոմն գրական լեզու գործածեց, երբ իր բախտաւորութիւնը եւ շնորհակալութիւնը կը յայտնէր որբանոցի տնօրէնութեան, Թազուորը խնդրելու համար: Տիկին Աննա այդ բարեմասնութիւններով յարգանք վայելեց: Տպուորուեցաւ Թազուորը, «Հա» ըսաւ: Աննա մօրաքոյր կտաք վարձեց, նստեցուց Թրաքոմա Թազուորը մէջը, տարաւ քեմփ: Մովեզերեայ մեծ քաղաքին արեւելեան ցած կամուրջին շուրջ կը փռուէին նորարոյս հիւղաւանները: Փանդոտած թիթեղեայ տանիքներէն կը հոսէր տաքը, եւ ծուռիկ, նեղ փողոցները կը խեղդէին անցորդները: Թազուոր կիսախուփ աչքերը բռնած, մօրաքոյրը ձեռքէն քարչ եզած՝ զգաց, որ կը մտնէր ցածիկ խցիկէ մը ներս: Իր առաջին հարցումը եղաւ.

- Հո՞ն կը կենաս դուն:
- Հոս է մեր տեղը, տղաս. ստոր ալ փառք տանք:

(*)Մուրատ եւ Քոյր Հելեն պիտի շարունակեն նայահաս աքի գործը, բայց կը դադարեն միասնաց պատմութիւն կերտել: Անոնք ունեցան իրենց պարտած վկայը. Տարազութեան սկիզբը: Հետաքրքրուողը կը գտնէ գիրքեր շեյխական ատաղին վկային մէջ, որ կը կրէ ընդ Մրիկաւ եին զատուածք անուներ:

Թագուոր բացաւ արիւնով եփուած կոպերը.

— Ես հոս շեմ մնար. ինչո՞ւ ինծի հոս բերիր...

Գաղթականութեան համր առած, աքօտի սարսափը զեռ շրդերուն վրայ զգալի, ողբ ու կոծք մեկզի գրած՝ հայը շինեց իր նոր տունը խոպան եւ ամայի հողաշերտի մը վրայ, քովը եկաւ շինեց ուրիշ մէկը, բուսաւ, երբորդ մը ճիշդ կուշտին. ապա անոնց կող կամ կունակ տուին մեծ ու պզտիկ խրճիթներ. քիչ քէնուտած, քիթ ծուած՝ քիչ մը հնուուն կկզկզեցան յետնորդներ: Ազգականը խնամին ձեռք ըրաւ, մինչ երկրացին եկաւ փնտոնց երկրացին: Կազմուեցան քեմփերը, ահա այսպէս, տտփկ-տտփկ, խոշոր քայլով, հաւաքարար. ու երկնցան լայնքով, թեւով՝ գլուխն աստին, ոտքերն անդին եւ կրեցին նոր անուններ. մէկը եղաւ Գարանթինա, կուշտին փակած՝ Չարչարուք մը, այնտեղ կեցաւ. նոր Հանքնը, կամուրջն անցած՝ նոր Մարալը, թիւին տակը խելօք-խելօք՝ նոր Սիսը, նոր Ատանան, Կիլիկեան, Կիլիկեաներ...

Աննա Բախտիկեան հինգ զեղինի զնած էր փայտեայ պատերով, երկ-յարկ, թիթեղածածկ, փոքր լուսամուտով այս խրճիթը: Հաշտուած էր Ա. քաղաքի մեծափարթեմ տան կորուստին հետ, հաշտ էր գուռ-գրկիցի հետ, մինակ, այրի: Ու զեց բարեք ընել ողորմած քրոջ մէկ հատիկ գաւկին, հանել որբանոցէն, ուսումի տալ, կրթել, կարգել, ու ճարտեսկին ազգիկա, թոռներկներով փառաւորել քանդուած օճախը քրոջ տան...: Եւ ահա իր քեռորդին գծող հեցաւ ու խոցեց հոգին, այրեց սիրտը.

— Թագուոր, ջանս, նորեկ ես, կը վարժուիս. աչքերդ կը բուժուին, կուտամ քեզի վարժարան, կը մեծնաս, մարդ կը գտնես... Պսակադիրով քեզ կ'ամուսնացնեմ...

— Ես հոս շեմ մնար, շեմ վարժուիր. հասկցա՞ր:

Չէր սիրեր Թագուոր քեմփը, իրար կպած-նստած հիւ զակները, ննջլիկ, մկնաղոր ճամբաները, անցմբ-անփայլ խրճիթ-եկեղեցին, շալվարաւոր կնիկները, պէխը կախ ձեր մարդիկը, «Ես անկեղծ գիւնու որ եմ» գոռ-գոռ երգող տղաքը, ցեխոտ-մրոտ փոքրիկները: Բայց մնաց Աննա մօրքուրին հետ, մինչև որ աչքերը հեռացուցին թրաքուման կուտակէն. տեսաւ սեւաւոր պառու կնիկները, անցքերուն մէջ, ժանդոտած թիթեղը տանիքներուն վրայ, փայտովիլը, աներես ճանճերը, անոնց պարսը, տգորգոցը ու ատեց քեմփը...: Մօրաքոյր Աննան ի գուր փորձեց խրատել. իր խնամքները մնացին անարժաւգանգ, քրոջ տղան անուղղայ էր: Քաղաքին փողոցները, մայթեզերեայ պարտէզները հին քաղաքին քաշեցին-տարին ուշքն ու խելքը: Աւտուն գնաց եւ ետ եկաւ, երբ մարմրոց ճրագները հազիւ կը հասնէին խցիկին անկիւնները.

— Ա՞յս է եղեր քու պայտադ, ը՛նր. թքեր եմ վրան...

Տիկին Աննա քահանայ, թաղական, վարժապետ, գրացի մէջտեղ ձգեց. բաց թողուց այրիացած կնոջ իր արցունքները, մաքրեց, եփեց լաւը, սուղը սուտիլ քէշ. ի գուր: Թագուորը փողոցէն տուն չկրցաւ բերել: Անսպասուէն հետը բերած հմայեակը, յուլունքը եւ օղերը շուկայ հանեց: Կը գնէին, խղճալով իրեն. «Որք է», — կ'ըսէին եւ ինք կը նկատէր յաջողութիւնը անարժէք իրերով յամախորդ խաբելու...

Բայց բախտը կոյր էր. Թագուորը գտաւ ճիշդ այն մայթին, ուրկէ կ'անցնէր կաշիի եւ մովսթի խոշոր վաճառական Միշէլ Ազմարի: Պարոն Ազմարի երկարօրէն զիտեց պատանի փերեզակը եւ խղճաց հայ որբին: Փխրուն սիրտ ունէր ասրապարտած ժողովուրդին հանդէպ: Տեղացի արար վաճառական էր, կը սիրէր սակայն հայ ցեղը, որ պատմութեան մէջ, առաջինը ինք ընդունած էր Քրիստոսի վարդապետութիւնը:

- Տղայ, հայ զազթակա՞ն ես, — հարց տուաւ, օղ մը վերցնելով:
- Հա, ազա, անապատէն փախայ-եկայ:
- Որքանոցէն փախած չըլլա՞ն:
- Ձէ, ազա, քեմփերէն եմ, մինակ, — ստեց Քազւոր:
- Որ այդ պէս է, հա աքէ զիպիլդ, հետս եկուր:

Քազւոր Ռամիկեանը քովը տանելով, Միշէլ Ազմարին բարի եւ աստուածահանոյ գործ կատարած ըլլալու գոհու նակով թեամբ լեցուեցաւ: Աստուած սղորմած չէր եղած իրեն հանդէպ: Տասնօթիս տարիէ ի վեր անզուակ էր մնացեր. միտքը գնաց որդեգիր պահելուն եւ յարմար դատու Քազւորը, որուն անունը առաջին պահէն փոխեց թիւտորի:

— Եթէ լաւ աշխատիս եւ վայելես վտառու թիւնս, քեզ տունի տղայ կը դարձնեմ, — խոստացաւ:

Քազւոր Ռամիկեան թէեւ դպրոց չմտաւ, թէեւ ուսումնական գլուխ չունէր ուսերուն վրայ, սակայն լաւ բժրոնեց աղային միտքը. կպաւ արագ գործին: Մամլաթի եւ կաշիի քովեր պիտի իջեցնէր զարակներէն եւ ետ շարք առաւօտները պիտի ընկերանար պատաւ սպասու հիին, շուկայէն կատարուած առանին գնումները կրելու համար...

Երեկոյան, երբ խոնու թր գոցել տուաւ, Միշէլ Ազմարի հետք տուաւ եւ տուն տարաւ Քազւորը: Նարնջենիի ծառերով եւ ծաղկոցով, երկյարկանի խոշոր շինութիւն մըն էր Ազմարիենց բնակարանը: Դուռ բացաւ պատաւ սպասու հին եւ Քազւոր լսեց ներսէն եկող դեռատի կնոջ մը ձայնը, որ կը հարցնէր.

— Մարիամ, պարո՞նն է, հետը մէկը կա՞յ...

Մարիամ ժամանակ չգտաւ պատասխանելու տիրուհին: Պարոն Միշէլ կունակէն հրեղով՝ ներս մտցուց տղան, որ նորեկի առաջին վտար կը պահէր:

Տիկին իմիջի, ազակիներ, դարգախուցէն նոր ելածի պէս պնտուած էր ոտքէն գլուխ: Փայլուն օղեր կը կրէր, վիզին մանակ եւ շողողուն պարեգօտ մը կը զրկէր իրանը: Ամբողջական գեղեցկութիւն մըն էր եւ պըրուհի, թուեցաւ Քազւորին, որ ամօթէն գլուխը ծուկ: Ամուսինը ըմբռնեց կնոջ նայուածքին ծանրութիւնը.

— Հայ տղայ մըն է. ըսի՞ քովս տանեմ. պէտք ունիք նման մէկու մը, որ տունին գործերն ալ կարենայ կատարել միաժամանակ:

— Հո՞ս պիտի գիշերէ, — եւ տիկին իմիջիին շար նայուածքը պար դարձաւ էրկանը եւ նորեկին միջեւ: Գուցէ խարու սիկ երեւոյթ մըն էր զժգոհութիւնը. սակայն իրաւունք ունէր, — այս իրիկուն այցելութեան պիտի երթալինք. ես պատրաստուած եմ արդէն...

— Պատճառ մը չկայ չերթալու. մենք կ'երթանք, իսկ Մարիամ կը դրաղի իրմով: Թիւ տորը առանձին գլուխ տղայ է, բեռ մը պիտի չըլլայ. հը. ճիշդ չե՞մ, տիկինս: — Եւ գանալով սպասու հիին, ըսաւ, — վարի յարկը մթերանոց է, բայց կարելի է տեղ մը յարմարցնել իրեն. տես, ինչ պէտք է, կարգադրէ:

Պարոն Միշէլ անցաւ ննջասենեակ, փոխուելու համար. բնթրքը պիտի առնէին հիւրընկալին տունը: Տիկին իմիջի հետեւեցաւ ամուսինին եւ հիասթափութիւնը յայտնեց փափառ քով:

— Կ'ըսես՝ տղայ է. արդէն երեւտասարդ կը համարուի. քսանը անցած կը թուի. անյարմար չէ՞ պահել զինք տան մէջ...

Պարոն Միշէլ հագուելով մէկտեղ կատակեց.

— Մարիամին վրայ կը վախնաս. իր մեծ ժօրը տեղը կու գայ...

— Դուն ալ խօսք էր, որ ըսիր...

Եւ տիկին իմիջի հոս ալ կեցուց առարկութիւնը: Միտքը երկասյրի սուրբ պէս ցցուեցաւ իր մէջ եւ զգացումը խոսնեց կնոջական բնագոյնի միւս կողմը, որ կը մնար անձանօթ...

Առջի գիշեր Քազուր փախաւ պարզապէս, աղայնց տունէն: Հոգեկան խառնակ միճակով ան զնաց ժօրաքոյր Աննային յայանելու լուրը: Եւ զարմանալի դիմափոխութիւն ունէր, երբ յայտնեց պատահածին մասին: Կը ժպտէր:

— Ես գործ գտայ, հոս պիտի չգիշերեմ այլեւս. եկայ վերջին գիշերս քեզի հետ անցրնելու: Հարուստ եմ, տուն-տղայ առին դիս, ետքէն քեզի ալ կը տանիմ հոն...

Տիկին Աննա յուսաբեկուած էր արդէն. լուրը հեղեղեց լացը: Պատուական ժամուռ կոծկոծ մըն էր լացը: Գաղթի երկար եւ տառապալից ճամբան կտրեր-անցեր էր հաւատքով, ճակատագիրին ենթակայ միւս կիներու պէս՝ աղօթած էր պապատաղին Բարձնային, որ փութացնէր մահը, մարմինին քայքայումէն առաջ...: Բայց կը թուէր, թէ հայուն Աստուածը, եթէ անկարող էր առաջըր առնելու Եղեռնին, գոնէ խոհեմարար կը մտածէր փրկել մնացորդացը եւ կորով ու դիմացկունութիւն կը ճամբէր վար, որոնցմով հեղեղուած էին բոլորը, գաղթականութեանը ժամանակ: Ողջ մնալով, տիկին Աննա կապուեցաւ յոյսին. ճառագայթ մըն էր քրոջ տղուն գոյութիւնը: Աստուած իրեն ցոյց տուած էր ժողովական լուսաստղը եւ առաջնորդած զինք որբանոց, ուր գտաւ յոյսը: Բայց յոյսը կը ցնդէր ահա, երբ Քազուր անզգայ եւ լուռ կը դիտէր իր վիշտը:

— Վրաս ի՞նչ գուրգուրանք թափեր ես, որ այնքան կը յուզուիս. չգտնուէիր այ ես իմ բարտիս ետեւէն էի...: Փորբութեանս ոչ մէկ խնամք տեսած եմ քեզի. հիմա ալ չեմ ուզեր... Ինչո՞ւ կու լաւ եւ կոծ կ'ընես... Երբ լաւ տեղ եմ ինկած, ինչո՞ւ ախ-վախ կը քաշես, որ ի՞նչ, մնա՞մ. չեմ մտար, ի գուր է լացդ...

Քազուր ուտէր էր. չէր ուզած նստելով պզտիկ յոյս մը տալ կնոջ: Ոտքի մրայ ալ խօսեցաւ եւ տիկին Աննային մէջ կասկածը տեղի տուաւ անմտութեան, երբ ան տեղէն էլաւ ու զնաց դէպի սնտուկը, որ դրուեր էր անկիւնը, անկողիններու ծայքին տակ: Իջեցուց անկողինները, որպէս թէ պիտի փոէր զանոնք: Ահագին փորձանքներու գնով ան կրցաւ փրկել իր արծաթ գօտին եւ մէջը շարած ոսկիները: Փորձեց կաշառել քրոջ տղան.

— Ճիշդ է ինձմէլ գուրգուրանք չես տեսած, Քազուր. Երբ ո՞րորմամբ հայրդ ու մայրդ ողջ էին, զուէն իմ գուրգուրանքիս պէտք չունէիր: Անոնք այժմ երկիրքի մէջ են եւ յոյսերնին դրած եմ իմ վրաս. չընեմ՝ պիտի անիծեն զիս...: Անա՛ քովս եւ կը տեսնես, թէ...— Բացած էր սնտուկը.— մէկ ոտքդ գուրան ես դրած, կը բաւէ, որ միւսն ալ նստես դուրս. գերեզմանիս ո՞վ տէր պիտի կանգնի, եթէ ոչ տունս բերած հարսս. մնա՛, Քազուր, մի՛ երթար գծած ճամբայէդ, մեղք եմ, մեղք են անոնք, վերը...

— Ի՞նչ կը խտնես սնտուկիդ խորը,— հարցուց Քազուր անզգայ: Լացը խոյս տուաւ պահ մը տիկին Աննայի կողորդէն. ժամանակն է, որ իրեն յայտնէր զաղտնիքը: Ըսաւ.

— Արծաթ գօտին պահած եմ մասունքի պէս: Ըսի՛ կը կապեմ հարսիս մէջքին եւ մէջը եղած դեղին ոսկիներով կրկուքիդ ապագան կը շտկեմ.— Աննա այրին կսկիծ-ցաւէ մը կճուած՝ լռեց մէկէն. գղջումը ծնաւ կասկածը՝ ինչո՞ւ յայտնեց գաղտնիքը: Ետ զատնալ չէր կրնար այլեւս.— Հիմա, որ գիտցար զաղտնիքը, քար սիրտ մի՛ ըլլար: Կտակի պէս բան մըն է, ոտնակոխ չընես. սակիները բաժին պիտի ըլլան զվերցնողներուն, որոնք քար իսկ գնել չուզեն հողակոյտիս...

Տիկին Աննա կոննակով զարձեր էր տղուն կողմը. շտեաս Քազուրին դէմքը, բայց զգաց, որ ան ինկաւ միմտէրին, անհանգստացաւ: Այդ բոպէին ուզեց անոր ձգել երթալը: Երբ դարձաւ դէպի քրոջ որդին, ան խորատուգուած էր մտածումներու խորը: Ի՞նչ կը խորհէր արդեօք, պիտի մնա՞ր: Ոսկիներուն

Թիւ շրտաւ, կը խորհէր Ռամիկեան, ինչո՞ւ շրտաւ. ո՞ր էա մըն էր խօսածը: Յե-տոյ, անհամբերութեան որդը խլրտալ սկսաւ մէջը...: Եւ յանկարծ աչքին առ-ջեւ անապատային կրկներեւոյթի պէս, անսաւ աղակինը, տիկին էմիլիին, շող-շողուն զգեստով, գեղանկար պատկերի նման, հիւրութեան երթալու նամարուն վրայ: Ինչէ՞ն ծնաւ մերածը, երբ կը խօսէր այլ բան: Ըսաւ.

— Ահա, ոտքս ներս առի նստեցայ, մօրքուր,— կզակին տակ պլլորակը կոշտուկի պէս ցցուեցաւ եւ Թազուր կուլ տուաւ թուքը,— կ'ըսես՝ արծաթ էա-մար ես պահեմ, մէջը քանի՞ գեղին կայ, որ... որ մը խօսքը չբացիր, այլ՝ քարոզ, քարոզ...: Հարսիդ համար պահեմ ես՝ եղեր. ինծի՞ ինչ, որ պահեմ ես անոր համար...: Եթէ դիս սիրէիր, մէջքիս կը կապէիր, որ իմանայի, թէ...

Տիկին Աննա կարծեց կոտրած ըլլալ աղուն մէջ յամառ ջիգը: Կրկին գարձաւ սնտուկին եւ, շողշողուն փաթաթները քակելով՝ երեւան հանեց շո-ղարձակ իր մը, որ փփին մէջ առաւ ձեւը գօտիի.

— Այս քամարը նուիրած է ինձի ողորմած կրկիս, հարսնութեանս օրը: Ամէն աստիճան ոսկի մը կ'անցընէր մէջը, իր ձեռքովը. հարիւր հատ էր. կէտը գնաց նարամիտեղու գրպանը, որպէսզի միւս կէսին հետ ես հասնեմ այս փե-րը: Անե օրու ան պահուստ էր: Գտայ քեզ, սեւ օրս մոռցայ, ա՛յն համոզումով, թէ դուն պիտի ըլլայիր ցերեկս...: Ափսո՛ս, ուզածովս պիտի ըլլայ եղեր,— տի-կին Աննան կը պատրաստուէր վերստին պահել գօտին շրեքուն տակը, երբ սառն դող մը կրկին յարձակեցաւ վրան: Կը զգար, որ գօտին ցոյց տալով, յան-ցապարտութեան սերմը նետած կ'ըլլար, այժմ, իրեն նայող օտարականի պէս աղուն հոգիին խորը...

Թազուր կեղծ յորանջեց, ցոյց տալով, թէ գօտին պինք բնաւ չի հե-տաքրքրեր:

— Մօրքուր, տեղս պատրաստէ, քնանամ...: Եւ յետոյ, կզպէ այդ սնտուկը, գօտին շղողցուի, ապագային պէտք կու գայ...: Ինձի այգպէս խոր-խոր մի՛ նայիր, հիմա սրտանց քեզ շատ կը սիրեմ եւ արզելք մի՛ դառնար, որ գտած բախտս ոտքով տամ—չարդեմ...: Հրաշալի բախտ է. գայ օրը, քեզ այլ կը հանեմ այս գժոխքէն...

Աննա Բախտիկեան քեմփը կը նկատէր, այդ տարիքին, իրեն համար ա՛յն՝ որ ջուրն էր ձուկին համար: Քաղաք փոխադրուելու միտքը շիտակեալ սիրտին՝ իսկ քրոջ աղուն լեզուին կակուղ նախը անակնկալ մը շէր. ո՞վ պար շէր գար գեղին ոսկիներու պրծոցով: Պնամքով ծածկեց կափարիչը, կզպեց եւ յանկարծ զգաց, որ բանային պահելիք տեղ չունէր երկրորդ անձի մը ներ-կայութեան: Անվստահութիւն կը ներշնչէին աղուն աչքերը, որոնք ուղղուած էին իր կոնակին: Պրկուած լուսթիւնը խզելու համար՝ ըսաւ.

— Հիմա տեղդ փոխեմ, քնացիր. վաղը առաւօտ գործի պիտի երթամ, ըսիր...

— Հա, մօրքուր, քունս աչքերէս կը թափի:

(Շար. 2)

ՍՄԲԱՏ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՏՈՂԵՐ՝ ԶԱՐԵՆՑԻՆ

Աղջիկներդ իրենց յոզնած մատներով
 ոչ թէ միմիայն
 հողերու տակէն, վայրերէ օտար,
 խոնաւութենէն

յոյս աշխարհ եկած
 ձեռագիրներդ կը մէկտեղեն,
 այլեւ մարմնիդ նշխարները
 կը փորձեն ժողովել
 եւ... քեզ գտնել:

Տառերու տեղ՝

թոշնագիրի նմանոյ
 նշանագրեր մնացած են էջերուն,
 որոնք, գուցէ
 մէկ այլ թափում իմաստութեամբ՝
 աւելի խօսուն ու բխարական
 կը մնան միշտ մեզի համար,
 քան բնագրային խօսքերը յստակ...

Եւ քանի դուն շիրիմ չունիս,
 կը դեզերիս Երեւանի փողոցներուն,
 կը բարձրանաս գինետուներու աստիճաններէն,
 այգիներու մէջ կը շրջիս,
 գանգրահեր տոնոց կողմէն կը նստիս,
 անհանգարտ բռտեր կարծես կը յուշես...

Այո, նոյն ուժի կամ իշխանութեան
 ստեղծագործ տարերք մերժող խաւարն է,
 որ քերթողներ կը լռեցնէ

անտարբերութեամբ եւ կամ ախորով,
իսկ երբեմն ալ... արեան հեզումով:

Եւ մենք՝ բոլորս ալ
սառոյցի շատ նուրբ շերտի մը վրայ
կը փայլենք զգոյշ,
նրովհետեւ
միշտ կոյր աստուածներ կրնան յայտնուիլ,
կամ քատրոնի տնօրէններ այլաւերժ
եւ սառոյցի շերտը բարակ
ամէն վայրկեան կրնայ նեղուիլ
եւ մեզ կուլ տալ...

ԷԶՔ

Մինչ կը փայտ ձորն ի վար,
նիշդ հակառակ ուզողութեամբ
կը բարձրանան
ծառեր, ժայռեր դէպի վեր:

Բնութեան գացող ճամբայ մըն է սա,
դէպի մանկութիւն՝ ճամբայ մըն է լուռ,
ուր կը հանդիպիս բոլոր վայրերուն,
որոնցմէ անցար, օր մը հասնելու
այս հասունութեամբ, քէ այս անելին...

Շոնիներուն մէջ,
կամուրջի նման ֆարէ անցք մը կայ,
որ կը տանի քեզ
միշտ տարիներ ետ,
որտեղ կրնայիր,
գուցէ միամիտ ձեռով սպասել
օրերու՝ որոնք պիտի բերէին
հասուն ապրումներ եւ հասուն սէրեր...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ՄԻՋՆԱՐԱՐ — 5

Միջայլև ուժգնորէն մերժեց իմ այն առարկութիւնը, որ կը ջանար համալսարհային երեւոյթներու շրջածիրին մէջ տեղաւորել մէկ երկրէն միւսը տեղափոխուելու երեւոյթը: Ինք մեր ժողովուրդը կը դասեր այն սակաւ ազգերու կարգին, որոնք ապրած են առհասարակ հողին բնծայուած առաւելագոյն հաւատարմութեամբ եւ զաղթելու հոգեբանութիւնը անյարիր է իր բնազդին: «Քերեւս, — ըսաւ, — աշխարհի մէջ գեռ այսօր կը գտնուին ժողովուրդներ, որոնց լեզուին մէջ գոյութիւն չունին մեր պարագային դարաւոր հասկացողութիւններու խորհրդանիշ բառերը՝ հողապաշտութիւնը, գոհաբերութիւնը, հերոսապաշտութիւնը, ասպնջականութիւն, լոյսին, քարին, հովերուն բնծայուած միւս ծիսակատարութիւնները, որոնք լիացուցած են մեզ եւ լինելութեան նոր խորհուրդով մը սրբագործած մեր պղտիկ աշխարհը, ուր մարդիկ հացին պակասը դարմանած են սրբազին ապրումներով, ջուրին պակասը՝ երգերով, տառապանքին առատութիւնը՝ հեքիաթներով: Աշխարհի մէջ քիչ վայր կայ, ուր այդքան ամուր եղած ըլլայ մարդուն եւ հողին ամուսնական կապը, որ խորտակուած է արտաքին աշխարհի ճնշումով միայն, խառնածիներու խարդաւանանքով, ներքին քսուներու քսումնելի վերաբերումներով:

— Այլապէս, — ըսաւ հաւատացեալի մը ջերմեռանդութեամբ, — ո՞վ կը ձգէ իր ցորենի հասկը եւ անծանօթ մտուրներու կը դիմէ, ո՞վ կը հեռանայ իր աղբիւրին կարկաչէն ու կը դիմէ անորոշ անապատներու, ո՞վ յանձն կ'առնէ ապրիլ տեղ մը, ուր կը պակսի իրեն քարով, ծառով, ծաղիկով, քրտինքով, արիւնով, աղօթքով ու խուլկով մարդացած աշխարհը, իր սրբութիւն սրբոցը:

Սրբեց քրտինքը, պզտիկ շունչ մը առաւ եւ շարունակեց նոյն թափով:

— Հայրենական ափ մը ջուրը ես պիտի չփոխէի աշխարհի բոլոր աղբիւրներուն հետ, եթէ գայն չրթներուս կամ երեօխ տարած պահուս կասկածելի մէկու մը շուքը չզգայի ետիս, նոյնպէս պիտի վարուէին անտարակոյս այսօր հայրենաթող կամ դաւաճան յորջորջուած միւսները, մեր երկիրներն, մեր հովերուն, ձիւներուն, լեռներուն, լեռնային ոգիներուն, թեւաւորներուն ու պաշտելի գազաններուն պաշտամունքը ունեցող բոլոր մարդերը, որոնք երբ երգեցին՝ խանգարիչ ուրուական մը գգացին իրենց շուրջը, երբ աղօթեցին՝ ապականած հոգիի մը լրտեսող ականջը, երբ խօսեցան՝ խոժոռած վարձկան մը: Այո, հայրենաթողները ունին իմ պատճառս, ի՛մ, ի՛մ: «Մտքի մէջ խօսելն անհնարին էր, էլ ո՞ւր մնաց, որ խօսէր բերանը, Սարսափի պատկերն իմ սնարին էր. Մատնիչ էր թուում տանս գերանը»: Ի՛մ, ի՛մ պատճառս: Մարդ իր գաւկին հետ անգամ չէր կրնար խօսիլ մարդկօրէն, իր ուրոյն ըմբռնումներով, նոյնիսկ կենցաղային հարցերու մասին: Եւ այսպէս միշտ, տարիներ շարունակ:

— Բայց ինչո՞ւ:

— Պարզ է: Որպէսզի մարդիկ անցեալ չունենան:

— Նորէն չհասկցայ:

— Երեսնական թուականներէն մինչեւ մեր օրերը՝ մարդոց անցեալին կարգ մը տեսակները մահացու մեղք կը համարուէին: Որքա՞ն մարդեր հալածուեցան, արիւնաքամ եղան, բնաջնջուեցան իրենց տան մէջ, բանտերուն կուղներուն կամ աքսորի անյայտ բեւեռներուն, ի՛բր թէ իրենց անմաքուր ծագումին համար, անմաքուր արեան, բուրժուական անցեալին, կուլակային անցեալին համար, առեւտրական, գինուորական, պատմական իրենց հին կապերուն, բոլորն ալ զրպարտչական թելերով հիւսուած: Դուք մտիկ կ'ընէք ըսածներս, թերեւս թերահաւատութեամբ, բայց ես ապրած եմ այդ բոլորը, ուղղակիօրէն, անլուսամուտ պատերու միջեւ:

Յիշեց իր բանտակիցներէն մէկը, ձախ թեքումով ամբաստանուած իր եղբօրը հետ կապ ունեցած ըլլալու յանցանքով ձերբակալուած գինուորական մը, որ պատէ պատ սկսած էր գարնել ինքզինք, երկաթէ դրան գարնել, սայալատակին, երբ իմացած էր, որ կէնը մանկատուն յանձնած է հնգամեայ իր գաւակը, որպէսզի մանուկը անցեալ չունենայ, կարենայ ապրիլ:

— Մարդիկ այս սարսափով ապրեցան ամբողջ երե-

սուն տարի, այդ սարսափով ճգնեցան մոռնալ, ուրանալ իրենց ծագման, արիւնին, կենցաղին, առարկայական ու հոգեբանական ժառանգութիւններուն աղերսուած ամէն փաստ, երբեմն նոյնիսկ իրենց հայրը, երբեմն նոյնիսկ իրենց որդին, եղբայրը, մտերիմը:

Միջայլէ նորէն նկարագրեց Երեւանի բանտը, նոյն չորս պատերուն մէջ թիմուած քառասուն դժբախտները, որոնք ծանրաբեռնուած էին քառասունէն ոչ պակաս մեղադրանքներով, քիչ առաջ իր թուածներէն ու Ատոմին յիշածներէն տասը անգամ աւելի, եւ բոլորն ալ՝ անհեթեթ: Եւ այդ բոլորը, իրական կամ կարծեցեալ բոլոր թշնամիներուն ամբողջական լուծարքէն տա՛ւր տարի ետք, հայրենիքին ու ժողովուրդին նուիրուած մարդոց զլիտուն նորէն, վաստակաւոր ու անուանի, մտաւորականներ, հին յեղափոխականներ, նացի հորդաններուն դէմ յաղթական զբօշներ ծածանած զինուորականներ, ոմանք նախորդ հունձքին եղբրական պատմութեան բոլոր ծախքերուն ու հետեւանքներուն ծանօթ, ոմանք անգամ հինգ կամ տասը տարի տուժած եւ կրկին յանցապարտ հռչակուած խլեակներ, միւսները աւելի դողահար, ամէնքը ահաբեկ, նախընթաց սպանդներուն յաճախանքին տակ:

— Ամէնքը ու ամէն բան կը ջնջուէին, պատմութիւն, ծառայութիւն, հաւատարմութիւն, նուիրում, վաստակ՝ ամէնքը, ու կը մնար վախը միայն, ամենազօր ու համատարած, սահմուկեցուցիչ:

— Բողոքի ձայներ չէի՞ն բարձրանար:

— Բանտի՞ն մէջ:

— Այո: Իրենց արդարութեան համար ճշացողներ, օրինակ:

Միջայլէ փորձեց քմծիծաղիլ, բայց ցաւագին զիծեր միայն ուրուացան դէմքին: Յիշեց ալեզարդ դասախօսներէն մէկը, պատմաբան, ամէնէն խիզախ բանտարկեալներուն, սկեպտիկը, որ ձերբակալուած էր իրրեւ անգլիական լրտես: Զգազարութեան բոպկներէն ետք, նեարդային խնդուքով մը կը լեցնէր չորս պատերուն գերեզմանային լուսթիւնը: «Երանի՛թէ ճիշդ ըլլար ամբաստանութիւնը, — կ'ըսէր դարձեալ խնդալէն, — եթէ հայրենիքին միայն այսօրան վնաս հասցուցած ըլլայի այդքան առատ վարձատրութեան փոխարէն՝ լրտեսութենէ զատ իրապէս ուրիշ գործով չէի պարապեր, իտէալական ասպարէզ կ'ըլլար ինծի համար լրտեսութիւնը»: Այդպէս կ'ըսէր, կը խնդար: «Ամբողջ երեսնամեակ մը, մինչեւ ձերբակալութեանս օրը, սպրիլը տաժանք մը համարած չէի ըլլար, աւուր հացի կարօտ վի-

ճակս յաճախակի չէր ըլլար, զաւակներս կուշտ փորով կը մտնէին անկողին, կինս քանի մը անգամ աւելի ժպտելու առիթ կ'ունենար, որ կեանքը կապած էր ինծի պէս օղային մարդու մը»,- կ'ըսէր, կը կրկնէր, դարձեալ կը լռէր, նորէն կը խօսէր: «Իսկ ես,- կ'ընդգծէր,- դոնէ մեզք մը կ'ունենայի, առանց մեղքի նետուած չէի ըլլար հոս, առանց մեղքի չէի բաժնուեր աշխարհէն»:

— Օր մը,- շարունակեց իր դառնակակիծ նկարագրութիւնները Միքայել,- ես ինքս թերեւս կարենամ մոռնալ իմ բոլոր կրած նուաստութիւններս, մոռնամ ապրած բոլոր տառապանքներս, գուցէ կարենամ նոյնիսկ մոռնալ հարազատներուն կողմէ ուրացուած գինուորականին աղեխարչ աղաղակները, եւ անոր հետ մոռնամ անգլիական լրտէ՛ս պատմարանին մեղքի մը կառչելու ողբերգական բաղձանքը, բայց երբեք, երբե՛ք պիտի չկարենամ մոռնալ մեզի բանտակից դժբախտներէն ուրիշ դասախօսի մը սրտակեղեք տառապանքը: Վաթսու նի սեմին ապրող մարդ մըն էր այս վերջինը, լեզուարան, ու իր տարիներուն երեք չորրորդը անցուցած էր ուսուցանելով ու դասախօսելով, մեր լեզուն գերիվեր սրբութիւն համարող նուիրեալ մը, որ իր նիւթին հանդէպ ունեցած պաշտամունքին զօրութեամբ գուրգուրանք թափած էր իր աշակերտներուն եւ ուսանողներուն վրայ: Իր շօսյլած գիտութենէն զատ՝ յաճախ անոնց տրամադրած էր իր ճոխ գրադարանը, տունը՝ աշխատելու համար, ժամանակը, յաճախ վերջին լուծան, երբեմն նոյնիսկ հացը: Կը յիշէր այդ բոլորը, խնդութեամբ, հպարտութեամբ, ու խելագարի նոպաներ կ'ապրէր յանկարծ, երբ կ'անդրադառնար, որ բանտ նետուած էր իր տունը ամէն օր մտնող-էլլող ուսանողներէն մէկուն կազմած մատերիակին հիմամբ, անոր ձեռագիրով, իր էութեան մայր գիծերուն գէմ, հոգեկան անլուր շարութեամբ:

— Բանտի ձեր բախտակիցներէն ուրիշ արդարացուածներ ալ եղա՞ն,- հարցուցի թոյլ ձայնով մը:

— Չեմ գիտեր: Մանօթներէս սեւէ մէկուն չհանդիպեցայ:

- Իսկ ուրիշներո՞ւ:
- Պաաահեցաւ, հարեւանցիօրէն:
- Անո՞նք ինչպէս ապրած են արդեօք իրենց օրերը:
- Քիչ տարբերութեամբ նոյնն է ամէնուն ալ պատմութիւնը, ըսուածով թէ լուուածով, ինծի վիճակուածին պէս, երկարատեւ նախամահ մը, որ ահեղ կերպարանքներ ունէր մեր վերագաւաններուն ձեռքին ու ներկայ էր

մեր բոլոր քայլերուն, աշխատանքի ընթացքին, հիւանդութեան ատեն, արթնութեան պահերուն թէ գիշերը: Մահւան նախադուռ էր՝ նախամահ էր նորէն խօսքը, երազը, զառանցանքը, բարեկամութիւնը, լուսութիւնը: Հսկուած էր ամէն խօսք, ամէն շարժում, դիմագծային ամէն արտայայտութիւն՝ ամէնքը նախամահ:

— Այդքա՞ն արժեզրկուած էր մարդ էակը, — հարցուցի այս անգամ Ղզային:

— Ինչ մարդ հո՞ն՝ ուր անուն չունիս, թիւ էս, արջառ, յաճախ արջառէն աւելի անշահ բան մը: Ես տեսայ այդ բոլորը, ապրեցայ աւելին:

— Դեռ աւելի՞ն ալ կայ:

— Կայ, անշուշտ: Այդ դժոխքէն շանցածները կրնա՞ն միթէ երեւակայել, թէ ինչ դժնդակ բան է տեսնել, որ ջութակահար մը կացին կը պարնէ ցրտահար ձեռքերով, պատմաբան մը, որ տախտակ կը սդոցէ, կամ գրագէտ մը, որ խոզեր կը հովուէ, կամ ուսուցիչներ, որոնք լծակիցներու հետ տեղէ տեղ գերան կը փոխադրեն՝ կրնակալորս իրենց հետեւող դժպիւն մարդոց հսկողութեան տակ:

Կախեցի գլուխս ու սկսայ կրկին պատկերացնել նկարագրուած շարչարանքի վայրերը, շարչարուածներու բանակը ու կրկին ամչցայ այն դժուարութիւններէն, որոնց հանդիպած իր իմ ճամբուս վրայ: Թերեւս, կը մտածէի, մարդուն տրուած ծանրագոյն հարուածը մահուան նախաճաշակն է, Միքայէլի սահմանած նախամահը, երբ մարդ մը բռնութեամբ դուրս կը բերեն իր բնական միջավայրէն, պատրաստութեան ու նախաժիրութիւններուն ծիրէն եւ կը ստիպեն իրեն մեռնիլ տալիս լուծի մը տակ, թունաւորելէ ետք հոգին շարախօսութիւններու քացախներով:

— Պարոն Պարոյր, — ձայնեց մէկէն Միքայէլ՝ աւելի պաշտօնական շեշտ մը դնելով ձայնին մէջ:

— Այո:

— Պաշտօնի վրայ դրուած տղէտ մարդու հանդիպած էք դուք:

— Ձեմ յիշեր:

— Տղե՞ղ մարդու:

Պրպտեցի յիշողութիւնս:

— Անտաղանդներո՞ւ:

Անճրկումիս ի տես՝ բախտաւոր համարեց զիս, երանի տուաւ ինձի, ապա թեթեւ հառաչանք մը արձակեց եւ սկսաւ ուրուագծել առ այդ կազմած փորձառական իր տեսութիւնը.

— Մեր պարագային, չես գիտեր ո՞ւր սնած էին, մինչ այդ ո՞ւր ծուարած, պաշտօնի կոչուելէ առաջ ի՞նչ գործով կը զբաղէին այդ տղէտները, տղեղները, անտաղանդները եւ ո՞վ, ո՞ր շարահանար ուղեղր ասպարէզ բերած էր յորովայնէ քսու, քինախնդիր ու աղաւաղուած այդ հոգիները, որոնք իրենց չբաւորութեան վրէժը լուծելու պատեհ առիթներու վերածեցին ներկայացած խառնաշփոթ պահերը, դարձան պարբերական մրրիկներ, ահարեկիչ ու երբեմն մահաբեր, տղէտը՝ իր տգիտութեան հետեւանքով կուտակած մաղձին ուժով, տղեղը՝ իր տգեղութենէն ժայթքող անզուսպ շարութեամբ, անտաղանդը՝ անտաղանդութեան պղտոր այլքներով: Ինքնազատահոգութեան պակասէն տառապող իշխանաւորներ իրե՛նք առաջ քաշեցին բացասական այդ ուժերը, որոնք իրենց հիւանդ էութեան տարերային յորձանքով պղտորեցին կեանքը, զայն աղճատեցին թերաճ էութիւններու խորբէն մղուող քսութեան, գրպարտութեան ու բանասարկութեան անեղ մամուլներուն տակ: Յայտնութեան գիրքէն չեմ քաղեր այս տպաւորութիւնները, անձնապէս ճանչցած եմ այդ տիպարները, անբուժելի ախտակիրներ, շարամիտ ու պաշտօնամոլ, որոնք տրուած պատուէրներուն համաձայն եւ յաճախ իրենց ներքին ապականութեանց հետեւանքով անպատմելի նախճիրներ սարքեցին, հոգեկան ու ֆիզիքական, ամէն օր, օժտուածներո՛ւն դէմ ամէնէն առաջ, բարեձեւներուն ու առողջներուն գլխուն, ընտիրներո՛ւն, ատոնց մէջ յայտնաբերելով ահարեկչական միջնորդութիւններու անստուգ տարբեր, յրտեսներ, վնասարարներ, ազգայնամոլներ, անհարազատներ: Այդ թերաճ մարդոց մոլուցքին կեր դարձան հազարներ, եւ ուրիշ բերբեր՝ աշխատեցան ու ճգնեցան նոյն ախտաւորներուն ստեղծած անշնչելի միջնորդութիւն մէջ, երկնեցին, երգեցին, որպէսզի ուրիշ գոթախտ օր մը ուրանան իրենց վաստակին կէսը, յօբինածին կէսը, երգածին կէսը, երբեմն աւելին, ամբողջ անցեալ մը:

- Ինչպէ՞ս, — հարցուցի ապահար:
- Միշտ վախի ազդեցութեան տակ:
- Ուրեմն դեռ չէ՞ անցած վախի ժամանակը:
- Ո՛չ: Պարզապէս սկսած է նոր փուլը:
- Այսի՞նքն:

— Փառատօքս կրնայ թուիլ բայց ըսեմ նորէն, որ մարդիկ երկարատեւ սարսափեցան իրենց ժառանգական անցեալէն, մինչ վերջին տարիներուն սկսան հսկայական ճիգ ի գործ դնել, որպէսզի այս անգամ կարենան մոռնալ

իրենց կերտած անցեալը, որ, վախի ազդեցութեան տակ դարձեալ, հիւսուած էր փոխ առ փոխ ուրացումներով ու չուայլարանութիւններով, հայհոյանքներով ու ձօներով: Քանինե՛ր կը ճանչնամ՝ ուսուցիչ, դասախօս, բանաստեղծ, երգչան, ի՛նչ զիտնամ, դերասան, ժողովուրդին միտքն ու հոգին սնուցանելու ու ձեւաւորելու կոչումով աշխարհ եկած ուրիշներ, որոնք իրենց մտածումներուն ու ապրումներուն տրամազծօրէն հակառակ արարքներու մասնակից դարձած ըլլալու խղճախայթներէ խոցուած ապրեցան իրենց վերջին տարիները, օրերը:

— Սարսափելի է,— յրմնջեցի:

— Եւ դեռ տսոնք ամէնէն զժբախտները շէին, ամէնէն զժբախտները շեղան, որովհետեւ ոմանք բախտ ունեցան արժանաւոր դործեր կատարելու, իսկ աստիճան մը աւելի բախտաւորները դեռ ժամանակ ունին ազնիւ արարքներով դարձանելու ակամայ խոցուած իրենց խղճմտանքը: Միտումաւոր, թերի, սուտ կամ մեղապարտ դործերով իրենց յիշատակին սեւ բիծեր բարդած զժբախտներէն աւելի՛ զժբախտ եղան միւսները, յեղափոխական ու գինուորական դէմքեր, քաղաքական ու մտաւորական անհատականութիւններ, վաստակաւոր ու անուանի՛ բոլո՛րն ալ, անո՛նք՝ որոնք անհոգի նոյն դերակատարներուն կամայական զնդակին ու սուրին տակ փչեցին իրենց վերջին շունչը՝ լրտեսի, դաւաճանի, հայրենադաւի կամ խափանարարի խարաններ օտանալով իրենց պայծառ ճակատներուն:

— Բայց պէտք է,— ըսի,— իրապէ՛ս հաշտուինք կարգ մը իրադարձութիւններու հետ:

— Այսինքն կառչինք Ատոմի եւ իր նմաններո՞ւն փիլիսոփայութեան:

— Ո՞ր փիլիսոփայութեան:

— Մոռնալու:

— Առնուազն փորձենք մոռնալ, այլապէս, ըստ երեւոյթին, ուրիշ զօրծ չի մնար մեզի: Շանթ կ'ըսէ...

— «Մահը իր ճամբով, կեանքը իր ճամբով»,- լրացուց իմ միտքս Միքայէլ:

— Այո:

— Եւ ըստ ձեզի շա՞տ մեծ բան մըն է ըսուածը:

— Իրապաշտ մտածում չէ՞:

— Բայց ո՞վ ըսաւ, որ իրապաշտութիւնը մէկ էջը գոցել եւ միւսը բանալ կը նշանակէ անպայման: Այդ պարագային շատ դիւրին պիտի ըլլար մոռնալ Վարուժանը խոշտանգած կամ կոմիտասը խենթացուցած Իթթիհատա-

կան թուրքը եւ Երախտագիտութեամբ նայիլ յաջորդներուն, որ սուլթանական մայրաքաղաքին կամ մեր սահմաններուն մէջ խնայեցին օժտեալներէն քանի մը հոգիի: Բայց ես չեմ կարծեր, որ Հնարաւոր է այդպէս դիմագրաւել գործուած շարիքին սեւ էջը ու հրճուիլ յաջորդ էջին սպիտակութեամբ: Հնարաւոր չէ մոռնալ անկրկնելիին կորուստը ու հոգիներուն մէջ ջնջել անոր սուգը: Վերապրած ու վերադարձածները կ'ըսեն, եւ իրենց մասին խօսող որիչներ կը կրկնեն, թէ երբեք չեն կորսնցուցած իրենց հաւատքը, յոյսը՝ արդարութեան յաղթանակին նկատմամբ, ապրելու իրենց կորովը, կամքը: Այդ ամէնը լաւ, հրճուալիք են այդ ամէնը, իրապէս ոմանք դիմացան, արդարացւեցա՞ն, դարձան, բարո՛վ դարձան, կ'ապրին, երկա՛ր ապրին, անցան գործի գլուխ, բաղմարդիւն ըլլայ իրենց օրը: Ըսենք այս բոլորը, կրկնենք ամէն օր, ուղեբձներ գրենք այդ մասին, բայց ինչպէ՞ս պիտի կշռենք բախտը միւսներուն, որոնք պահելով հանդերձ իրենց լաւատեսութիւնը, կամքը կամ միւս բարեմասնութիւնները, հոգեկան ու աշխարհահայեացքային հաւատքը, դաղսփարական ուղղափառութիւնն ու կորովը՝ չկրցան պահել այդ բոլորը արգասաւորող անօթը, իրենց մարմինը: Անարդար չեն վերապրած քանի մը սարսփահարներուն կորովին նուիրւած ներրողները, բայց ատիկա չի կրնար պատճառ մը ըլլալ, որ սառնասիրտ տեսութիւններով կամ շահեթեան իմաստութիւններով օրօրենք մեր հոգին եւ արագ անցնինք կորուսեալ բիւրերուն առջեւէն, որոնք ով գիտէ ի՞նչ հարստութիւններով կրնային լեցնել ու զարդարել աշխարհը ու քաղցրացնել կեանքը: Նոյնիսկ անոնք՝ որոնք սուժածներ էին ու դիւցաղներգութիւններ գրեցին իրենց անըկճելի կամքին մասին, այլուր տարբեր բան պատմեցին մարդոց, ճշացին, տնքացին: Մարդերը մարդ են ի վերջոյ եւ անոնց հոգին սեւ տախտակ չէ, որ այս պահուն բան մը նետես անոր վրայ եւ քիչ ետք սպու նգով մաքրես նետուածին մուրն ու փոշին: Եւ յետոյ, ի՞նչ արժէք կրնայ ներկայացնել արդարութիւն մը, որ գոցուող ու բացուող գերեզմաններէն պիտի ծագի անիկա:

— Շատ խիստ չե՞ն ձեր մեկնութիւնները, — հարցուցի:

Պատասխանելու փոխարէն՝ Միքայէլ աչքը պտրտացուց շուրջը եւ սկսաւ խնդալ:

— Միծաղելի բա՞ն մը ըսի, — հետաքրքրուեցայ բեկւած տրամադրութեամբ:

— Ո՛չ, — երկարեց ձայնը:

— Ինչո՞ւ կը խնդաք ուրեմն:

— Չոչարան եւ անոր նացիստ սպան յիշեցի:

— Չոչարան ինչ է, ի՞նչ նացիստ, — բողոքեցի ու ժգիւն:

— Վայրի մը անունն է Չոչարան եւ խորագիրը Ալպերթօ Մորավիայի մէկ վէպին, ուր արձանագրուած են դժժան խոստովանութիւններ, որոնցմէ մէկը նացի սպայի մը կարծիքներուն առիթով Հականացիստ Մեկելէն Ֆեստայի գայրոյթն է. «Ձիս ամէնէն աւելի կը զայրացնէր ա՛յն, — կ'ըսէ Մեկելէն, — որ շնայած նացիստ ըլլալուն՝ ինք իրաւացի էր»:

— Ինչո՞ւ յիշեցիք այդ փոխարարութիւնը:

— Պարզ չէ՞ միթէ:

— Աւելի՞ պարզ:

— Երբեմն ինծի կը թուի, թէ զիս մտիկ ընող մարդերը մորավիական Մեկելէնին շատ կը նմանին:

— Իսկ զո՞ւք, — հարցուցի առանց զգացնելու իմ բաժին վիրաւորանքս:

— Նացիստին, անշուշտ:

— Նացիստի՞ն:

— Այո: Այնպիսի՛ բարբեր Հաստատուած են Հիմա, որ մարդիկ ո՛չ միայն ճիշդ բաներ չեն ուզեր ըսել, այլեւ չեն ուզեր մինչեւ անգամ ճիշդ բաներ լսել, կը գայրանան Մորավիայի հերոսին պէս, կը սարսափին դիմացինին տեսածէն, շօշափածէն, ապրածէն, Հաստատուած ճշմարտութեանէն, եւ արդէն այդ սարսափն է, որ կը սարսափեցնէ զիս, չես գիտեր որո՞ւ Հաշուոյն խնամուած հոգեկան այս ճորտութիւնը...

ՊՕՂՈՍ ՄՆԱՊԵԱՆ

(Շար. 3)

Իմ ապական Հարժու՛ւմ

«ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՍԽԱԼԸ» ... ԵՒ ՄԵՆՔ

Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին տարիներուն, իշխանութեան վրայ գոմուողները, անշո՛ւշտ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան ֆուրմերուն օրինակով, երկու մասի բաժնեցին ժամանակը.— մինչեւ խորհրդայնացում եւ խորհրդայնացումէն ետք: Մինչեւ այդ թուականը՝ ամէն ինչ անցեալ համարուեցաւ եւ մեծ տոկոսով մերժելի, իսկ այդ թուականէն ետք՝ ամէն ձեռնարկ նոր ու յեղափոխական, եւ հետեւաբար ընդունելի:

Այս մտայնութիւնը տեւեց աւելի քան երկու տասնամեակ, հասաւ մինչեւ վաքսու՛նական թուականները, երբ իշխանաւորներուն փոփոխութեան բերումով՝ յարաբերական ազատութեան հով մը փչեց կարմիր կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը, որուն ընթացքին, եւ հետագայ տարիներուն՝ նա՛եւ մեր երկրին մէջ վերահաստատուեցան բոցաշա՛ւնչ յեղափոխականներուն կողմէ խաչուած արժէքներէն շատերը, եւ նոյն համեմատութեամբ պակասեցան հայութեան երկու հատուածներուն միջեւ պայթած պայքարներուն պատճառները: Բաֆֆին, օրինակ, մանր պուրժուաներուն գաղափարախօսը չմնաց, Չարենցի ճակատէն սրբուեցաւ արտոգրկիտական վիժուածքներուն» հետ գործակցած ըլլալու խորանը, նարեկացին կրկին սկսաւ ճեննեքիլ Հայաստանի տարածքին ու արբեցնել հեռու հեռաւոր հողիները, Հայաստանի Հանրապետութիւնը թաւրքին նուէրը համարելու ապերախտութեան վերջ տրուեցաւ ու յուշարձանախումբ կանգնեցաւ այդ հրաշքը իրագործած կարիներուն ի պատիւ, Եղեռնի գոհերը, իրենց կարգին, մեծարանքի արժանացան ու յուշարձան ունեցան, Մարտիայ սարը չհարեւան պետութեան տերիտորիա» համարելու դաւանանական մտայնութիւնը զնջուեցաւ ընդմիշտ եւ մեր հողերը դարձան «Մեր հողե՛րը, մեր հողե՛րը»...

Եւ այլն, եւ այլն:

Ուրիշ արժէքներ եւս վերահաստատուեցան մեր ստեղծանքներուն մէջ, նոյն բոցաշաւնչներուն կողմէ ոտնահարուած խաչարային ու տաճարային բազում սրբութիւններ, բայց ճեւղեղծուած ժառանգութիւններէն մէկը («Մեր սխալապաշտ գործու՛նէութեան ամենամեծ սխալը, մեւ-

նայ չի՛ խնդրից էլ աւելի վտանգաւոր քայլը»- Պ. Սեւակ), իր մեծ մասին մէջ շարունակեց մնալ նոյնը, այնպէս լինելով մտաւորականութեան քախքախիչ տոկոսը, ներսի ու դուրսի մտաւորականութեան, յումպլետս վատնելով անոնց աւիւնը:

1940ին՝ ուղղագրական բարեփոխման համար կազմուեցաւ յանձնաժողով մը, որ Մետրոպեան ուղղագրութեան օգտին հազիւ երկու քայլ առած, ինչ-ինչ պատճառներով, կանգ առաւ եւ այնուհետեւ խնդիրը, պաշտօնական առումով, թառեցաւ, բայց հայ մտաւորականութիւնը, առանձին յօդուածներով թէ հատորներով՝ շարունակեց իր խօսքը ըսել այդ մասին, ա՛յն անասան հաւատով, որ հազար հինգ հարիւր տարւան անցեալ ունեցող հարստութիւն մը չի կրնար չեաստատուիլ իր գահուն, որովհետեւ, իսկապէս, Բենիամին Թաշնեանի բառերով՝

«Ի՞նչ առաւելութիւն (առավելութիւն) կը ներկայացնէ նոր ուղղագրութիւնը չի՛նք վրայ: Ո՛չ մէկ: Ո՛չ իսկ Մէկ ՀԱՏԻԿ: Բարեձեւութի՛ւն, խեղճութի՛ւն, գիւրաւ ուսանելիութի՛ւն... Ո՛չ այս, ո՛չ այն»:

Մանուկ Աբեղեանի կազմած եւ Պօզոս Մակինցեանի հրամանագրած ուղղագրութիւնը (սմանց հաստատումով՝ «սխալագրութիւնը», ուրիշներու բնորոշումով՝ «անճշտի գեղծագրութիւնը») սրբագրելու համընդհանուր ճիգը, տարակոյս չկայ, որ պիտի տայ իր բարեբար արգիւնէր, որովհետեւ, ամէնուն համոզումով՝ անիկա վնաս միայն հասցուց մեր մշակոյթին, նոր սերունդները խզեց անցեալէն եւ աւելի բնդարակեց հայութեան երկու հատուածներուն միջեւ եղած խրամատները...

Բացառելով Պոլկարիոյ եւ Լեհաստանի յետպատերազմեան մնացորդացիներ հետեւալուներ, ազատ պայմաններու մէջ ապրած Ափիւռփի հայութեան խաւերէն եւ ո՛չ մէկը, ներառեալ համայնավարներն ու ուղեկիցները, հրամանագրով ստեղծուած ուղղագրական այս երկուութեան առջեւ նո՛յնիսկ երկրնտրանքի պահեր չապրեցան, այլ շարունակեցին Մետրոպեան ուղին: Այս մարզին մէջ Հայաստանը ինք հետ մասնաւոր նշում չբանեցուց իր հաւատարմներուն վրայ, ա՛յնքան՝ որ Աբեղեանի սարճած բնգունելի դարձնելու փորձ մը աւելի ընելու փոխարէն՝ Ափիւռփի աշակերտներուն հասցէագրուած դասագրքային իր օժանդակութիւնը կատարեց Մետրոպեան ուղղագրութեամբ: Ընթերցողը չէ մոռցած հարկաւ նոյնաբնոյթ միւս ձեռնարկը, «Հայրենի դօղանջներ» անուն այն ժողովածուն, որ Հայաստանեան գրականութիւնը արտասահմանի ընթերցողին կը ներկայացուէր դարձեալ Մետրոպեան ուղղագրութեամբ: Այս նախաձեռնութիւններ կամ թոյլտուութիւնները բան մը կը նշանակեն հարկաւ...

Մօտ ատենէն, հեռո՞ւ օր մը, չենք գիտեր, կարելի չէ գուշակութիւններ ընել հոս, բայց վերադարձը անխուսափելի կը թուի: Մինչ այդ, սակայն, հետաքրքրական է ճշդել, թէ մե՞նք ինչ կ'ընենք հոս, անհրաժեշտ նախանձախնդրութեամբ կը վարուի՞նք այդ սրբութիւն սրբոցին հետ, թէ մեր կարգին ամէն օր կը դաւանանքնեմք անոր, անոր նշգրտութեան, ու ժին, փայլին, հմային, Համբ՛ն, մեր անհոգութեամբ, անտարբերութեամբ, հետեւողականութեան սարսափելի պակասով...

Մենք, ուրիշ շատերու պէս, առիթ ունեցած ենք այս մասին նշմարներ լոյս ընծայելու, ուրիշներու հետ դեռ առիթ կ'ունենանք կարգ մը մատնանշումներ եւս ընելու, ատկէ առաջ, սակայն, ընդհանուր գաղափար մը տալու համար յատկապէ՛ս ուղղագրական մեր ցաւոտ հարցին արձանագրած հոյովոյթին մասին, հետագայ էջերուն կը ներկայացնենք շարք մը խորհրդածութիւններ, հիմերէն ու նորերէն...

«ՆՈՐ» ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

«ԱՌՉԵՌՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆ Մ.Ա.ԲԵՂԵԱՆԻՆ»

Իմ յօդուածիս («Մարտակոչ», 1924, թիւ 10-11), որի մէջ գործնական տեսակետից համառօտ քննել էի Մ. Աբեղեանի «Առաջնորդը հայ լեզուի ուղղագրութեան», նա պատասխանել է մի ամբողջ գրքով, «Ուղղագրութեան ռեֆորմը» (11 է մէծագիր էրես), եւ եկել է այն եզրակացութեան, որ իմ բոլոր տեղեկութիւններս նրա ուղղագրութեան գէժ անհիմն են ու սխալ, որ ես խոր չեմ ուսումնասիրել հարցը, որ ես ուրացել եմ նախկին առողջ սկզբունքները ինչ-որ «ազգային ջոկերի» ճշման տակ, իսկ իր ուղղագրութիւնն ամէն կողմից անսխալ է եւ կատարեալ: Այս բոլորը նա պայցուցներ է վկայութիւններով ու դատողութիւններով եւ համեմել է Հեղնութեամբ, ծաղրութիւններով ու բարձրամիտ արհամարհանքով զէպի ինձ:

Մ. Աբեղեանի անվայել ոճի զէժ ասելիք չունիմ, նա ինքն իրեն դատապարտել է զբքի Հենց սկզբում խոստովանելով, թէ «սեղ-տեղ գրութեան ռեֆորմը յայն ցայն ցայն» (երես 4): Այս կողմից ես ի հարկէ նրա օրինակին չեմ Հետեի: Բայց շատ եւ շատ բան ունիմ ասելու նրա գրքի զէժ, ըստ հարցի էութեան: Յաւուս եմ միայն, որ «Մարտակոչ» չէ կարող գիտական-մասնագիտական հարցի համար լայն տեղ բանալ իր էջերում եւ այս մի փոքրիկ տեղը, որը նա զիջել է ինձ՝ բաւական չէ թէկուզ մի հատիկ հարց հիմնովին քննելու:

Ուստի ես որոշել եմ զիմել ուր հարկն է եւ բացատրելով, որ ուղղագրութեան հարցը անձնական հարց չէ, այլ գիտական-հասարակական, խնդրել, որ ինձ էլ տրուի նոյնպիսի հնարաորութիւն Մ. Աբեղեանին պատասխանելու՝ որպիսին արուած է նրան՝ ինձ պատասխանելու համար:

Երբ (կամ եթէ) այդ հնարաորութիւնն ինձ տրուի՝ ես յատուկ զբքով կը պատասխանեմ Մ. Աբեղեանի «Ուղղագրութեան ռեֆորմ»ին եւ զուգընթացաբար կը քննեմ նրա ուղղագրութիւնը՝ տեսական եւ գործնական տեսակետներէջ:

Այս զբքովում ես կ'աշխատեմ ազպացուցանել Հետեւալ կէտերը:

1.- Մ. Աբեղեանի «Ուղղագրութեան ռեֆորմ»ը, որ ամբողջապէս ուղղուած է իմ վերոյիշեալ յօդուածի զէժ, ծայրէ ծայր մի սովետական ճարտար Հիւտուաճ է, որ ընդունակ է շլացնելու եւ մոլորեցնելու միայն գործին անտեղեակ անձերին. նա պարունակում է այն բոլոր դատապարտելի գծերը, որոնք յատուկ են պամֆլետ կոչուած գրութիւններին — յոութեան ալ հակառակորդի այն փատերը, որոնց զէժ առարկել չէ կարող, ստեղ, ազնատել հակառակորդին խօսքերը, վերագրել հակառակորդին մի միտք, որ նա չէ արտայայտել, եւ ապա Հերքել նրա այս միտքը, եւ այլն, — եւ որ ոչ մի կերպով նա չէ խախտում եւ ոչ մէկն իմ

Հիմնական դիտողութիւններից՝ նրա ուղղագրութեան մասին:

2.— Ուղղագրութեան հարցում Մ. Արեղեանը կատարելապէս դաւանանել է իրեն, հերքելով ա՛յն՝ ինչ որ առաջ պաշտպանում էր, եւ պաշտպանելով՝ ինչ որ առաջ հերքում էր: Նա շփոթում է ուղղագրութիւնը այրուբնական սխտեմի տես, եւ ուղղագրութեան պատրուակի տակ փորձ է արել այրուբնական նոր սխտեմ ստեղծելու, բայց թէ՛ իրրեւ ուղղագրութիւն եւ թէ՛ իրրեւ նոր սխտեմ՝ նա շատ թերութիւններ ունի: Նրա ռեֆորմը հսկայական յետադիմութիւն է, ջանք՝ վերականգնելու հինը, մեռածը, անտես առնելով հնչիւնների ու գրութեան հաճրկաց գարգացումը: Է եւ Յ գրերի գուրս մզելը մեր այրուբնից աններելի եւ անարդարոնայի սխալ է, որից ծնունդ է առել շարիքների մեծագոյն մասը նրա ուղղագրութեան մէջ: (Այս կէտին, որ իմ յօդուածի առաջին կէտի առանցքն է կազմում՝ ոչ մի խօսքով չէ պատասխանել Մ. Արեղեանը, այն ինչ նա մի ամբողջ երեսի վրայ մեծ ախորժակով ծածծում է «գիրք» բառը, որը եւ, իբր թէ, մի անզամ նրա կարծիքով սխալ եւ գործ անել փոխանակ «հնչիւն» բառի, (եր. 36-37, մինչդեռ իմ գործածութիւնը միանգամայն օրինաւոր է): Նրա ուղղագրութիւնը ստեղծում է անկայուն գրութիւն հազարաւոր բառերի, որոնք նրա շնորհիւ գրկոււմ են սփական մշտական պատկերից. սա փոփոխում է, նայելով, թէ ի՛նչ պայմաններում են այդ բառերը գործածուում, ի՛նչ բառեր են նրանց նախորդում — մի բան, որի նմանը չկայ ոչ մի քաղաքակիրթ լեզուի գրութեան մէջ: Նա ստեղծում է բազմաթիւ հոմագիր բառեր (տարբեր բառեր՝ միեւնոյն գրութեամբ), որով մտցնում է գրութեան մէջ անորոշութիւն եւ տեղի տալիս թիրիմացութեան եւ երկդիմութեան: Մտցնում է բառերի գրութեան տարբեր մեւեր՝ ըստ տեղի, ըստ անհատական ճաշակի եւ արտասանութեան, որով խախտում է գրութեան միօրինակութիւնը — ամէն մի ուղղագրութեան հիմնական նպատակը: Մտցնում է ուղղագրութեան մէջ անհարկի փոփոխութիւններ, երբ եղած գրութիւնը միանգամայն

համապատասխան է հնչիւնին եւ ոչ մի թիրիմացութիւն ու դժուարութիւն չի պատճառում:

3.— Գործնական տեսակէտից՝ նոր ուղղագրութիւնը երկարացնում է գրութիւնը, որ պատճառում է աշխատանքի ու ժամանակի կորուստ եւ գրութեան ու ուղղագրութեան նիւթի աւելորդ ծախս: Սա հակասում է «հետադարձ» նպատակին եւ ժողովրդական տնտեսութեան: Դժուար ուսանելի է եւ նորանոր սխալագրութիւնների տեղի է տալիս (խօսքս վերաբերում է ուղղագրութեան այն կէտերին, որոնց եւս դէժ եմ եղել նրեւ անում, մասնատողովի նիստում): Աշակերտների այն հրաշալի առաջնորդութիւնը նոր ուղղագրութեան իւրացման մէջ, որ Մ. Արեղեանն այնպիսի հաճոյքով ու մանրամասն թիւերով ցոյց է տալիս (եր. 96-99), միայն գործին անտեղեակ մարդկանց կարող է կացնել. իրօք դա մի ողբերգութիւն է, անկումն հայերէն լեզուի ուսման եւ ուսուցման: Նոր ուղղագրութիւնը մտցնում է աչք ծակող, լեզուի գոյութեան ընթացքում երբեք չպատահած կապակցութիւններ, որոնք աստղեցնում են ընթերցողին եւ մինչևոյն ժամանակ սխալ ընթերցանութեան տեղիք տալիս: Նա, շնորհիւ բազմաթիւ պայմանաւորումների, խանգարում է անսայթաք, «սթոմաթիք» գրութիւնը: Շատ անգամ բունաղբօսում է ժողովրդական ու գրական բնական եւ աւելի փափուկ արտասանութիւնը: Մ. Արեղեանի ուղղագրութեան դէմ քաղաքում եմ միահամուռ բոլոր հայերը, ինչ դասակարգի էլ պատկանելիս լինեն — ուսուցիչ, աշակերտ, գիտնական, եեղիմակ, գրաշար, բանուոր, զիւզացի, ինտելիգենտ, նրանք դատափետում են գիտնականները (ի միջի այլոց Ն. Մատ, 2. Տաշեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1925 թ., թիւ 1 եւ 2, Հացունի, «Բազմավէպ», 1924, Դեկտեմբեր եւ Յունուար): Նոյնիսկ Պ. Մակինցեան դառն փորձից յետոյ բաց է բաց հրատարուեց այդ թիւի ու «այլանդակ» ուղղագրութեանից (տես «Զարիա Վաստակա», 1924 թ., թիւ 740 եւ «Մարտակոչ», 1924 թ., թիւ 279, 282, 291, 295): Իրրեւ հետեւանք այս ամէնի՝ պակասում

է, համեմատաբար, հայերէն կարգա-
ցողները թիւը: Գիտական աշխա-
տանքները մնում են անտիպ, որովհե-
տեւ հեղինակներն ու հիմնարկները չեն
կամենում այդ ուզգագրութեամբ
տպել, եւ այլն:

*Այս թեզիսները եւ յանձն եմ առնում
լիովին պաշտպանել եւ ապացուցանել,
եթէ իմ խնդիրս յարգուի եւ ինձ հնա-
րաւորութիւն տրուի առանձին գրոյ-*

կով հանդէս գալու Մ. Արեղեանի «Ուղ-
ղազրութեան ու ֆորմէի դէմ: Իսկ եթէ
իմ այս ջերմ փափաքս չկատարուի, եւ ես
ստիպուած լինեմ լուռ մնալ՝ այս դէպ-
քում... այս դէպքում թո՛ղ Մ. Արեղեանը
միտթարուի ու պարծենայ նրանով, որ
յարձակուել է անդէն հակառակորդի
վրայ, նախապէս դիտանալով, որ նրա քե-
րանք փակուած է եւ ձեռքերը կապ-
ուած:

ՍՏԵՓԱՆ ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ
(«Մարմարա», 1 Օգոստոս 1925)

«ՆՈՐ» ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԵՄ

«Քամի որ հայ գրերու մասին է
խօսես, ես այ, շատ շատերու նման,
պարտաւորուած կը զգամ ինքզինքս
երեսանի ախպարիկներուն տգեղ
արարքը իրենց երեսին տալու:

Հայ գրերն ու գրականութիւնը ո՛չ
ոք փոխելու, այս կամ այն այլանդակ
ձեռին վերածելու իրաւունքը ունի:
Բռնակալներն իսկ չեն համարձակած
կամ իրաւունքը չեն ունեցած երբեք հայ
խօսքն ու խօսակցութիւնները, հայ
ըմբռնումն ու հասկացողութիւնները,
հայ գիրն ու գրականութիւնը բռնագր-
րաւելու կամ բռնադատելու...

Հոովմէացոց Օգոստինոս Տիերիոս
կայսրը, անգամ մը բոլոր ծերակուտա-
կաններուն եւ նախարարներուն մեծ
ժողովի մը մէջ իր բրած մէկ ատենախօ-
սութեան պահուն՝ երբեք լատինական
չեղած *բառ մը* կը գործածէ: Կայսրը գեռ
խօսքը շուարտած, անդիէն իր ծերա-
կուտականներէն Մոնոպիոս անունով
մէկը իսկոյն ստփի կ'ելլէ եւ խօսքը
կայսրին ուղեղով՝ կը բողոքէ. «Ո՛վ
կայսր, կ'ըսէ Մոնոպիոս, - գու՛ր երբեք
իրաւունք չունիք Ձեր ատենախօսու-
թեան մէջ լատինական չեղած *բառ մը*
գործածելու»: *Ուրիշ մը, սակայն, նոյն
ծերակուտականներէն՝ Պոնպոնիոս,*

*կայսրին աչքին հանելի երեւելու փութ-
կոտութեամբ, ոտքի կ'ելլայ եւ խոստովա-
նելով հանդերձ գործածուած բառին նոր
եւ երբեք լատինական չըլլալը, կայսրին
պաշտպան կը կանգնի եւ Մոնոպիոսին
ըրած անարգանքին դէմ բողոքելով՝ կ'ը-
սէ. «Թէեւ իրաւացի էք զու՛ր, բայց էանի
որ գայն կայսրը գործածեց, այսու-
հետեւ պէտք է ննիկա որպէս լատին
բառ մը ընդունիլ եւ գործածել»: Մոնո-
պիոս, այս խօսքերուն վրայ ա՛յ աւելի
գայրահայտով, կը պոռայ. «Ո՛վ կայսր, շո-
ղո՛ւրքիւն իմ համար, այս մարդը ձեզ
խաբէլ կը քանայ»: Եւ կայսրը, զգալով իր
սխալը, ես կ'առնէ գայն:*

*Ինչպէս մեր նախնիքը, նոյնպէս նաեւ
մենք, յար եւ նման Մոնոպիոսի, պայտ-
պան կանցնելու ենք, նոյնիսկ բռնակալ
կայսրերու նկատմամբ, մեր հարստու-
թիւններուն ու սովորութիւններուն, մեր լե-
զուին, մեր գրին ու գրականութեան
պահպանման: Ատկէ աւելին կամ պակա-
սը արժէք գուրկ գործեր են, մեր թարգ-
մանիչներու յիշատակը յաւերժացնելու
համար, քանի որ արդէն տգիտարար
մասնաւոր աշխատանք մը սկսուած է՝
անոնց յիշատակները նսեմացնելու հա-
մար:*

ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻ
(«Մարմարա», 1 Սեպտեմբեր 1925)

ԻՆՉ ԵՆ ԱՆՈՒՄ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ

Մանօթ է արդէն հայ հասարակութեան, որ Երևանի կառավարութիւնը վերջապէս բարեհաճեցաւ Արեղեանի գործած աւերն ու պղծութիւնը ջնջելու փորձ մ'ընելու տակ Յանձնաժողով կազմեց, որ զեկուցուներ կարդան, գլուխ գլխի զարնեն, մանկավարժներու և տնխնիկներու կարծիքն լսեն, հայերէն ձեռագիրները քննեն, և այլն:

Մի քանի թերթեր հրատարակեցին արդէն Ս. Մայիստեանի շրած յայտարարութիւնը, որմէ արդէն կ'ընդունարուի, որ դեռ չեն խրատուած հին փորձէն, և մեր զմայլելի և միեւնոյն ատեն չէ՞ք լեզուն դեռ քաշելիք ունի ասոնց ձեռքը...: Բայց խնդիրը կը տարրերի այս անգամ. Յանձնաժողովը որոշած է եղեր, որ յայտնուած տեսակէտները զրկուին արտասահման աւելի քան քսան հայագէտներու (հայ կամ օտար): Ատկից վերջն է, որ Յանձնաժողովը պիտի քննէ եղեր, և իր եզրակացութիւնը հանէ:

Բայց մտածենք վայրկեան մը: Յանձնաժողով մը որոշումներ պիտի տայ. ասոնք պիտի զրկուին հայագէտներու, որոնց կարծիքները քննելով՝ Յանձնաժողովը պիտի վճռէ ուղղագրութեան հարցը: Ի՞նչ բանի համար հայ կառավարութիւնը այսքան ծախքեր կ'ընէ, ժամավաճառ կ'ըլլայ, հայ ազգին հոգին կը քաղէ... մէկ բուպէի մէջ գործուած սին՝ քրէիքուր ոճեր մը ինչո՞ւ մէկ բուպէի մէջ աղէքսանդրեան սուրով չի՞ ջարդեր, չի՞ բրդեր...: Մեր ուղղագրութեան մէջ ի՞նչ սխալ կայ, որ այդ Յանձնաժողովը սրբազրեւու է ելեր...

Մեր աստուածաբան նախնիքը՝ որ մեզի տուին մեր զիրը, որ այդ նորագիւտ գրով կերտեցին մեր ազգին փառքն ու պարծանքը համայն աշխարհի առջեւ, մեր հրաշայի լեզուն, ու տուին մեզի՝ ի միջի այլոց՝ Աստուածաշունչի պէս աստուա-

ծային գիրք մը, Թագուհին բոլոր Թարգմանութեանց՝ ինչպէս ըսին եւրոպացիք. և Աստուած՝ եթէ իրաւցնէ խօսեր է Աղամին հեա՛ խօսեր է ո՛չ թէ յունական լեզու անայր փստածաղիկ ծեփենայով, կամ Վուլկադայի տափակ լատիներէնով, այլ միայն մե՛ր, մեր հրաշայի լեզուով...: Արդ, դուք ո՞վ էք, բայց ո՞վ էք դուք, որ նստեր էք հոգ Երևանում, ու պիտի սրբագրէք հմուտ, իմաստուն, ներշնչուած այդ սուրբերուն սրբանու էր ուղղագրութիւնը, այսինչ գիրը փոքնէք նևտէք, այսինչ գիրը փոխէք, լեզուական այնինչ օրէնքը այնանդակէք. և որո՞վ իշխանութեան, ի՞նչ օրէնքով, ի՞նչ կրօնքով...: Թուրք առածը կ'ըսէ. «Խօզրիլ զապահաթընտան պէտլիւք», և կարծեմ ճիշդ տեղն է հոս:

Եւ թօտարձներու այս դիմումն ի՞նչ է. ինչո՞ւ անոնց պիտի զրկուին այդ որոշումները: Ծտարք ի՞նչ կը հասկնայ մեր լեզուէն, մեր ցաւէն: Մենք շատ ենք տեսեր այդ թօտարձներէն, որոնց հայերէն գիտցածին տասնապատիկը աւելի գիտենք իրենց լեզուն, բայց անոնցմէ ո՞վ մենէ խորհուրդ հարցուց իրենց լեզուական խնդիրներուն մէջ: Հայու արիւն պէտք է ունենայ մարդ, և հարազատ արիւն, որպէսզի զգայ մե՛ր զգացումը, մե՛ր ցաւը: Անոնց միջամտութիւնը ո՛չ միայն օգտակար չէ՛, այլևս վնասարեր, աղիտարեր մանաւանդ, ինչպէս փորձը ցուցուց: Այդ թօտարձներէն մէկուն միջամտութեամբ էր, որ այդ պղծութիւնը գործուեցաւ, և այսքան աղէտներու պատճառ եղաւ: Մենք շատ հաւաստի աղբիւրէ գիտենք, որ Արեղեան տխրահոշակ անբաժը մէկ քուէի առաւելութեամբ յաղթանակեր է, և այդ մէկ քուէն հայ ելեւմտական գործավարին է եղեր, որ փաբասխներով հեռու է «հայ» ըլլալէ. Միասնիկեանն ինք հակառակ կողմն է

եղեր... Հիմա՞ ալ արդեօք այդ նպատակաւ կը դիմուի օտարներու :

Յայտարարութիւնը կարգալ սկսելէ առաջ, պատշաճ կը համարեմ երկու բաձով պատասխան ապա անոնց, որոնք կ'ըսեն, թէ յեզուի փոփոխութիւն չէ, որ կ'ըլլուի, այլ՝ բառի, գրութեան, ձեւի :

Բառը ո՛չ միայն հնչիւններով իմաստ արտայայտելու միջոց մըն է, այլև պատմական իրականութիւն է, եւ իբր այդ պիտի ունի իր որոշ կեանքը եւ զարգացման ուղին: Եր արմատները մխրճուած են խոր անցեալին մէջ, ինչպէս բոյսերու արմատները հողին տակ. իր անձան ձեւերը ենթարկուելու են պատմական որոշ որէնքներու, հասունցէր են ժողովուրդէն արտացոլուած լոյսերու տակ, զաղափարի ջերմութեան եւ ուրիշ զանազան ազդակներու ազդեցութեամբ: Աւ բառը, ինչպէս բոյսը, ո՛չ միայն զաղափար է, ո՛չ միայն բովանդակութիւն է, այլև ձեւ է, պատկեր է, նշան է: Եւ ինչպէս չէ կարելի փոխել ծաղիկներու ձեւը, կարելի չէ նոյնանման փոխել բառերու ձեւը, առանց վիրաւորելու իմաստը: Այդպէսով ուղղագրական

հարցը գերազանցօրէն լեզուական հարց է:

Միրելի Հայ ընթերցող, այս գրութեան նպատակն է պատուաստել թե՛ք, եւ թուերակներուդ մէջ գտնուած հշմարիտ հայու ազնիւ արիւնին կարմիր պատեբազմոյ պնդակները բոլոր ոտքի հանել, որպէսզի Երեւանէն դալիք ժանտախտէն շփարակուիս... Արթու'ն եւ զգո՛յ՛ ունինք ժառանգութիւն մը անկապտելի, անկողոպտելի, անձեռնմխելի, անդրժելի, նուիրական. ո՛չ որ իրաւունք ունի անոր զպչելու. իճօ է, թուկո է, ամենուս է հաւասար. մեր թագն ու պարծանքը, մեր գանձը, որմէ պատկանեցին Լինկ-Քիմուրներէն մինչեւ Քալաթները...: Ես վստահ եմ վրազ. վազուց՝ 1923ին՝ կը գրէի. «... Պետք է գիտնայ յետէ կառավարութիւն՝ բոլշեիկ թէ մենշեիկ՝ որ հայ ազգը իր կրօնքն ու լեզուն չի փոխեր. կեա՛ցն իսկ հարկ ըլլայ վտանգելու ամբողջ հայ ազգն գիտէ՛ մէկ մարդու պէս, իրբեւ զմի այր, ծառանալ այդպիսի անանուն բարբարոսութեանց դէմ» ... («Հայ լեզուի դասեր» էջ 64):

Հ.Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ
(«Հայրենիք» ամսագիր, 1927, Ապրիլ):

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԵՂՇՈՒԱԾԸ

... Հանրապետութեան կառավարութիւնը յայտնի չէ ինչ հիման վրայ հրաման հանեց, որ այսուհետեւ հայերէնը նոր կերպով գրուի եւ աւսուցութի գպրոցներուն մէջ: Մինչ անկախութեան եւ Միացեալ Հայաստանի շարժումը սկսելէն է վեր կը յուսացուէր եւ կը սպասուէր, որ ջանքեր ի գործ գրուէին՝ եղած տարբերութիւնները ջնջելով աւելի սերտ յարաբերութիւն եւ միութիւն յառաջ բերելու ահա՛, Երեւանի այս նոր քայլը խրամատը աւելի լայն բացաւ այս նոր ուղղագրութեամբ,

որը եղաւ եւ կը մնայ քայքայթակղութեան երկու հատուածներու մէջ: Հանրապետութեան ներկայ վարիչներու հայրենասիրական, խաղաղարար եւ շինարար գործունէութիւնը, հայերէն լեզուի ուսուցման եւ հանրացման համար թափած ջանքերը համայն հայութեան սիրտը երախտազիտութեամբ եւ գոհունակութեամբ լեցուցանեցին: Անոր համար է, որ այս անխուսէմ քայլը այնչափ աւելի զարմանք եւ ցաւ ազգած է արտասահմանի ամէն կողմեր: Հետեւաբար, այս մասին

ամէն կողմերէ յայտնուած սրտցաւ դիտողութիւնները ո՛չ թէ յարգանքի պակասութեան կամ դժուարութիւններ յարուցանելու մարմալին, այլ միայն Հայրենիքի խնկական շահերու սիրոյն եւ գուրգուրանքին վերագրելու է: Այսպիսի տիէքսթը ընդական փոփոխութիւն էնկիւրիի միայն կը վայլէ, որ մէկ օրէն միւսը ֆէսքը ճեղքելով՝ եւրոպական գլխարկ անցուց բոլոր թուրքերուն գլուխը: Մուսոյի նիստեզամ այսպիսի արժանապահան փոփոխութեան չի յանդգնեցաւ՝ իր սեւ շապիկը պարտադրելու բոլոր իտալացուց: Գուցէ շատեր խորհին, թէ, մա՛րդ Աստուծոյ, մեր ինչո՞ւն պէտք է, Երեւանի մէջ ի՞նչ կ'ուզեն ընեն, մեզի ի՞նչ: Իրաւացի է, այդպէս ալ խորհելու էինք, եթէ կատաճարութիւնը գործին մէջ չըլլար, էնք չըլլար ընողը: Եթէ Երեւանի ժողովուրդը կամ մտաւորական, գրական մարզիկ որոշած եւ այս փոփոխութիւնը բրած ըլլային, հագնելու չէր ըլլար: գործը ինչպէս սկսաւ՝ այնպէս ինքնին կը խանգարուի կ'ըսէինք: Բայց երբ կոտորածները տեսնէ, որ կը հրամայէ, այդ պարտադիր կը դառնայ մեզ ամէնուս համար, եւ անոր հակառակ գործելով՝ մինչեւ իսկ խորհելովնիս, արտասահմանի բոլոր Հայութիւնը ipso facto կ'ըլլան ապստամբներ: Ուստի ես, որ Հին ու յղագրութեամբ գրած եմ, եւ գուցէ ընթերցողներդ, ամէնքս այս անհասկանալիներ, ապստամբներ ենք: Անանկ որ՝ խնդիրը լեզուականէն, ուղղագրականէն ելլելով՝ կը դառնայ քաղաքական: Առնրւած այս անխոհեմ, անքաղաքագիտական քայլին կործանարար Հետեւանքները քայլին կերպով եւ ամենայն յարգանք մատնանող խնդրանքներուն, որ ամէն կողմէ կը տեղան, ոչ մի պատասխան կամ կարեւորութիւն կը տրուի, իբր թէ Հայութեան կէսին, արտասահմանի Հայութեան ձայնը, կարծիքը ո՛չ մի նշանակութիւն, կարեւորութիւն ունի: Ու երբ մեր սրտերը կը մորմոքին մեր սքանչելի լեզուին գէմ գործուած այս գեղձու մին համար, անոնք անդին լուռ ու մնջիկ կը շարունակեն իրենց կործանարար գործը՝ իրենց գպրոցներէն այդ ախտով վարակուած նոր սերունդներ հասցընելով: Այնպէս որ եթէ օրին մէկը

սրբագրել այ ու գուրի՛ այլիս անհնար կը գտնուայ: Պարզապէս Հայութիւնը fait accompli մ'առջեւ գնել կ'ուզուի: Իրենց ներկայացուած բոլոր անհրաժեշտ ատարկութեանց միակ պատասխաններն սա է, թէ այս նոր կերպը իբր թէ մանկան դիւրասանելի է: Արդարեւ, զարմանալի գործնակերպ: Փոխանակ մանկանց ուղիղ սորվեցնելու՝ կը ձեռնարկեն շահահասններու վրայ երկու գործողութիւն կատարել, ուղիղ մոռցնել եւ սխալը ուսուցանելու: Կ'աղաչեմ՝ ո՞րն է աւելի դիրքունը, խնդիր մտքը: Ինքնայայտ իրողութիւն մը չէ՞, որ մանկանց թարմ ու զեղը աւելի դիրքաւ կրնայ ուսանել եւ ժամանակ ունի ուսանելու, քան թէ գործով ծանրարեւոնուած եւ Հին ու յղագրութեան վարժուած շափահասին ուղիղը: Հետեւ արար սխալ հաշիւ է մանկան գործը գիրացնելու պատրուակին տակ՝ խեղճ շափահասներուն գործը ծանրացնել: Բայց խնդիր է, թէ իրօք նոր սերունդին գործը կը դիրացնեն նոր ուղղագրութիւնովնիս: Բնա՛ւ: Որովհետեւ եթէ անոնցմէ ոմանք ալ, եւ յուսանք շատեր, պէտք զգան իրենց նախնեաց պատմութիւնն ու գրականութիւնը ուսանելի, կամ արտասահմանի գրական երկերը ընթերցելու, պիտի ըստպարտին Հին ու յղագրութիւնը ուսանելի, եւ կամ զայն բոլորովին զանց ընել: Ինչպէս որ մենք Հիմա երեւանեան ախտին նշանները ցոյց տուող ամէն գրութիւն խնդիր մէկ կողմ կը շարունակէ, աչքի ցաւ չունենալու համար:

Այս մասին թող ներուրի մեզի խոնարհարար յայտարարելու: Երեւանի պետական անձնակազմութեանց, որ հոս աղաղակող հակասութիւն մը կը նշմարուի իրենց վրայ: Մէկ կողմէն կը գանգատին, թէ արտասահմանի Հայութիւնը ցուրտ եւ անտարբեր կը վերաբերի ղէպի Երեւան, չեն հասկնար, թէ ինչո՞ւ աւելի ջերմ չեն վերաբերիր, թէ ինչո՞ւ կտակներ, եւ այլն, Հայաստան չեն զրկուիր: Եւ որպէսզի գաղութահայութիւնը աւելի սերտ սիրով կապուի Հայրենիքի հետ, մեծամեծ ծախքերով պատու իրակութիւններ կը շրկեն արտասահման պրոպագանդ ընելու: Իսկ, միւս կողմէն՝ պրոպագանդի ամենադիրքին, ամենաստան եւ ամէնէն ազ-

դու միջոցը գիրքը, գրականութիւնը կը ջնջին, անգոր, անգործածելի կը դարձնեն զազուրկներու համար, որոնք թէեւ ջերմապէս կը փափաքին հայրենիքի յուրերը ստանալ եւ կը հետաքրքրուին անով, բայց ինչ օգուտ, որ երեւանեան գրականութիւնը արարեղէն կամ չինարէն գարձուցած են իրենց համար: Որո՞նք է յանցանքը:

Ասիկա պարզապէս անհասկնալի իրողութիւն մըն է: Արտասահմանի հայութիւնը ինչպէ՞ս հետաքրքրուի Հանրապետութիւնով, երբ տեղեկութիւն չունի այն տեղի անցուղարձերէն, չի կրնար կարգաւ այդ անճոռնի զեղծագրութիւնը: Ինչո՞ւ ժողովուրդին հասկցած ուղղադրութեամբ պրոպականտ չի մղել արտասահմանի մէջ: Եթէ հին ուղղադրութիւնը ուրիշ արժանիք չունի՝ դո՞նէ՛ իրր պրոպականտի միջոց ունեցած գործնական օգտակարութիւնը բաւական ըլլալու է զայն վերահաստատելու:

Հայերէն ուղղադրութեան փոփոխութեան ինչոպէս մէջ ուղղադրութեան արժանի է մանաւանդ անոր իրաւական կողմը: Երբ ընկերովի ստացուածք մը կամ ժառանգութիւն մը կայ մէջտեղ, կործակուի մէկը իրաւունք չունի մագիչափ փոփոխութիւն ընելու՝ առանց միւսին կամ միւսներուն հարցնելու կամ գունէ անոնց հաւանութիւնը ստանալու: Հայ լեզուն ամբողջ հայութեան ժառանգական ստացուածքն է եւ Երեւանի հայութիւնը կամ կառավարութիւնը իրաւունք չունի ինք իր գլխուն փոփոխութիւն, կարգադրութիւն ընելու, քանի որ հայութեան ուրիշ մասերուն ալ կ'ազդէ այդ փոփոխութիւնը: Մեր այս իրաւացի պահանջին վաւերականութիւնը եւ գորութիւնը անցեալ դէպքերով ալ կրնայ փաստարանուիլ: Ինչպէս յայտնի է, երբ ցարական ռեժիմը էլձմեռանի ազգապատկան հարստութիւնը գրաւեց, արտասահմանի հայութիւնը բողոք բարձաւ այդ արարքին դէմ սա՛ հաստատուն հիման վրայ, թէ այդ հարստութիւնը միայն ուսահայոց չի վերաբերէր, այլ ընդհանուր հայութեան ալ ստացուածքն է: Ռուսահայք իրենք իսկ թելադրեցին այդ նոյն հիման վրայ պահանջ զնել եւ

խնդրել այդ ժառանգութեան վերադարձը: Այնպէս ալ եղաւ եւ յաջողեցաւ գործը, քանզի անրոնարարելի իրաւունք մը կար: Զարմանալի բան, որ ցարական ռեժիմի յարգած հայութեան իրաւունքը այժմ հայկական կառավարութիւնն է, որ կը բռնարարէ, եւ եղած բողոքներուն ականջ չի կախեր: Ինչ կերպով ալ որ քննուի ասիկա՝ անբնականն անարդարանալի արարք մըն է, եւ ցաւ կը պատճառէ հայութեան կէսին:

Հայութեան մէջ վէժ պայթեցնողութեան եղող այս ուղղադրութեան դէմ եղած դիտողութիւնները ամփոփելով՝ կ'ըսենք.

1.— Լեզու արանական եւ գիտական տեսակետով՝ հայ լեզուի ոգւոյն հակառակ է: Ասիկա մեզմէ աւելի հեղինակաւոր հայագետներէ անժխտելի կերպով ապացուցուած է, որոնց անդրադասույն հարկ չէ:

2.— Բաղաբանական տեսակետով՝ հայութիւնը կ'երկպառակտէ: Արտասահմանի հայութեան եւ Երեւանի մէջ խոր խրամատ կը բռնայ, զոր կամբջիկ հնար չէ ուրիշ կերպով՝ եթէ ոչ հին ուղղադրութիւնը վերահաստատելով:

3.— Պատճառական տեսակետէ՝ հին հայ գրականութիւնը անմատչելի կը դարձնէ երեւանեան նոր սերունդին: Ինչպէս Երեւանիւնը՝ արտասահմանեան հայութեան:

4.— Իրաւական տեսակետէ՝ հայ լեզուն ընդհանուր ազդիւն է. եւ հայութեան ոսկէ մի մասը, որչափ մեծ կամ պետական ըլլայ, ինք իր գլխուն փոփոխութիւն ընելու իրաւունք չունի: Միւս մասին իրաւունքը կը բռնարարուի:

5.— Գործնական տեսակետէ՝ շիտակ չէ գրութիւնը մանկանց դիւրացնելու պատրուակին տակ չափահասներուն դժուարացնել: Ինչպէս ըսուածն ալ յոկ ցնորք մ'է, մէկ կողմէն դիւրացուածը միւս կողմէն կը դժուարացնէ:

6.— Պրոպականտի տեսակետէն՝ անխուհեմ, անբաղաբազիտական է, քանզի պրոպականտի միակ դիւրին եւ ուղղեցիկ միջոցը եղող գրութեան մեւը փոխելով՝ արտասահմանի հայութեան հետ յարաբերութիւնը կը դժուարացնէ, գրեթէ խզելու աստիճան: Եթէ ուրախանալի մի կէտ կայ՝ ան ալ սա է, որ կ'երեւի, թէ հին

ուղղագրութեան գէժ խտտութիւնը առջի շափ զօրաւոր չէ՝ մի քիչ թուլցած է՝ եւ մի քանի կարեւոր գործեր չ'ին ուղղագրութեամբ չ'բառարակել արտօնուած են, ինչպէս 'Դաւիթ Անանուհին գիրքը'՝ «Տիտասահայերի հասարակական զարգացումը»։ Նոյնպէս Աշոտ Յովհաննիսեանի նոր ուղղագրութեամբ ապուած մէկ գիրքը կարգացող շրջանուն՝ չ'բաժան սրուած է, որ չ'ին ուղղագրութեամբ վերատպուի եւ ցրուի արտասահմանի մէջ։ Ահաւասիկ այս է միակ միջոցը արտասահմանի հայութեան արգարացի բողոքը կամ խնդրքը լսելի բնել տալու։ Հայ ուղղագրութեան մէջ սպրդած այս պիզծ գեւը ուրիշ կերպով չ'եյլիք, բայց միայն պայմարով։ Թող արտասահմանի հայութիւնը վերէն վար պոչով չ'բառարակէ այս նոր, անճոռնի, սգեղ ուղղագրութեան գէժ չի գնէ, չկարողայ այդ կերպով գրուած գիրք կամ թերթ, անտէք թէ ինչ-

պէս շուտ խելքի կու գան եւ ուղիղ ուղղագրութիւնը վերստին կ'որդեգրեն։

Թէ Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ ալ այս ուղղագրական վիժածէն դժգոհութիւնը բաւական ընդարձակ ծաւայ գտած է՝ սա իրողութենէն ալ կրնայ հետեւցուիլ։ Երեւանէն եկող պաշտօնական կամ անպաշտօն անձեր ուղղագրութեան այս տաք խնդրոյն վրայ խոր լուսութիւն կը պահեն միշտ՝ իրենց կողմէն որեւէ ակնարկութիւն չ'ըլլար։ Իրենց ուղղուած հարցումներուն ալ միշտ երկգիմի, խուսափողական պատասխաններ կու տան, այնպէս մը կը ցուցնեն, իբր թէ իրենք ալ շատ սիրահար չեն նորին, բայց թէ ատիկա կարեւորութիւն չունի։ Այդպիսի հարց չկայ Երեւանի մէջ, որմէ կ'ընդնշմարտուի, թէ այդ հարցին մտեւնալ չեն ուզեր։ ուրիշ խօսքով՝ բերաննին սանձ գրուած է։

ՓրՈՏ. Կ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ
(«Հայաստանի կոչնակ», 1925)

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Փարիզի մէջ հրատարակուող ինքզինքը կոմունիստ կուսակցութեան հայ աշխատանքի խումբին օրկանը ներկայացնող «Բանվոր Պարիզ» թերթը իր վերջին թիւին մէջ կը գրէ հետեւեալ տողերը. «Դաշնակցական եւ Ռամկավար դեղին մամուլը երեւ տարի պարբերաբար սուտ լուրեր կը տարածէ, թէ հարիւրգային Հայաստանի կառավարութիւնը հակառակ է նոր ուղղագրութեան եւ պիտի հրաժարի գայն գործածել։ «Ապագայ»ի վերջին թիւին մէջ Պրն. Զօպանեան կ'իմացնէ, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը քրոջած է նոր ուղղագրութեան գէժ յայտնուած դժգո-

հուքիւնները նկատի առնել։ Կը յայտնենք, որ այդ լուրը միանգամայն սուտ է։ Խորհրդային կառավարութիւնը ոչ մէկ մտադրութիւն ունի նկատի առնել պուրժուաների եւ հակայեղափոխականների դժգոհութիւնները։ Նոր ուղղագրութիւնը վերջնականապէս ըմդունուած է մեր կառավարութեան կողմէ եւ բոլոր դժգոհներին կը մնայ գլուխ ծռել եւ ենթարկուիլ այդ բարեփոխման, որ շատ տեղին է եւ միանգամայն անհրաժեշտ»։

Միտք չունինք հարցնելու, թէ Փարիզի նման քաղաք մը, ուր չ'խորհակալուած հարարաւոր հայ զաղթականներ կը

գտնուի՜ն, որեւէ անհրաժեշտութիւն կա՞յ բոլշեւիկ կառավարութեան համար հայերէն օրկան մը հրատարակելու, դարձեալ միտք շունինք հարցնելու, թէ այսպիսի հրատարակութիւն մը ի՞նչ ազդեցութիւն կրնայ ունենալ այն հայ գործաւորութեան վրայ, որոնք ինքզինքնին եւ իրենց ընտանիքը պահելու վրայ կը խորհին միայն: Անոնցմով պրազելու պէտք չունինք, բայց կը հարցնենք, թէ արդեօք Հայաստանի մէջ գործածուած նոր ուղղազրութեան ղէմ բողոքողները, պուրժուաները եւ հակայեղափոխականներն են միայն, թէ նոյնիքն բոլշեւիկ մտաւորականներ, Դնչպէս Պ. Մակինցեան, որ ղեռ մէկ կամ երկու տարի առաջ նոր ուղղազրութեամբ զբօսող հրատարակելէ ետք, այսօր դէմ կ'արտայայտուի եւ նոյնիսկ բոլշեւիկեան պրոպականտին տեսակէտով վնասակար կը նկատէ անիկա, որովհետեւ մէկը չի կրնար հասկնալ իմաստը իրենց պարզուած գաղափարներուն, եթէ չի կրնար կարգայ զայն: Ու սկսելով այս կէտէն՝ Պ. Մակինցեան կը թուէ նաեւ նոր ուղղազրութեան ուրիշ անպատեհութիւնները:

Կ'երեւայ, որ ամէնէն թուեզ բոլշեւիկ մտաւորականներն անգամ չեն ընդունիր այս ուղղազրութեան առաւելութիւնները եւ հակառակ անոր, որ Մակինցեան այս ուղղազրութեամբ զբօսող այլ հրատարակեր է, այս անգամ այլ կ'առաջարկէ ընդունիլ լատինական տառերը: Թէ ի՞նչ է ասոր առաւելութիւնը՝ այն ալ չկրցանք հասկնալ: Եթէ հայերը ըլլային այսպանացիներու գիրքին մէջ, հարկաւ լատինական տառերու գործածութիւնը իր օգտակարութիւնը կ'ունենար, բայց հայ ազգը երբ հնչումի եւ ընթերցման տեսակետով իրեն համար ուրոյն այբուբեն ունի, պէտք կա՞յ որ անոնք թողու եւ իր լեզուն արտասանելու համար այնքան զժուարութիւն տուող լատինական այբուբենը ընդունի:

Այսպիսի փորձ մը եղած է իբր 30 տարի առաջ եւ հանգուցեալ Եուսէսքու այբուբենն մը հրատարակած է լատինական տառերով եւ շարաթաթերթ մը՝ «Յոյս» անունով, բայց նոյնիսկ այս յոյս բառը ճիշդ գրել կարելի չէ եղած, ու որեւէ ըն-

դունելութիւն չէ գտած այս փորձը: Մենք այդ թուականին տեսնուած ենք նոյնինքն Եուսէսքուի Հեռ. իր Համոզումը այն էր, որ լատինական տառերը ընդունելով թայլ մը աւելի մօտեցած կ'ըլլանք եւրոպական քաղաքակրթութեան:

Ի զուրկը շանայինք համոզել զինքը, որ եւրոպա աւելի պիտի ճանչնայ մեզի, եթէ մեր գրականութիւնը ծանօթացնենք անոնց, թարգմանենք մեր բանաստեղծութիւնները, վէպերը, եւ ուրիշ արժեքաւոր գրութիւնները, ինք անդրդուելի կը մնար իր համոզման մէջ, առանց որոշ փաստի:

Աւելորդ է երկարել այլեւս այս նիւթը, եւ հարկ է դատնալ «Բանվոր Պարիզ»-ին, որ նոր ուղղազրութեան ղէմ գործները գեղին կը կոչէ, առանց ինքն ալ շատ սպիտակ ըլլալու:

Ուղղազրութեան բարեփոխման մասին առնուած տեղեկութիւնները արժագանակ գտան Պոլսոյ մէջ ճամբորդներու հազորքած լուրերէն, որոնցմէ կը հասկըցուէր, որ նախ առանձին մարմին մը եւ անկէ վերջ ուրիշ մարմին մը պիտի գրադին այդ գործով եւ արդիւնքին համաձայն պիտի գործադրուի ինչ որ պէտք է:

Կը Հեռուի, թէ ասիկա գեղին կամ կանաչ մամուլի գործ չէ, բայց եթէ հայ կառավարութիւնը այնքան հաւանք է այս ուղղազրութեան, որ բնաւ միտք չունի փոխելու զայն, մենք խորհուրդ կու տանք «Բանվոր Պարիզ»-ին, որ իր թերթն ալ այդ ուղղազրութեամբ հրատարակէ, ինչո՞ւ համար Պոլսոյ ուղղազրութեամբ կը գրէ ինքն ալ, ինչպէս Ամերիկայի ուրիշ մէկ բոլշեւիկ օրկանը:

Տրամարանութեան եւ կամ Աբեղեանի դիմելու պէտք չկար, վճռելու համար այս խնդիրը, կեանքը ցոյց կու տայ արդէն, որ ընդունելի բան մը չէ այդ ուղղազրութիւնը եւ խնդիրը չդառնար պուրժուաներու կամ հակայեղափոխականներու շուրջ: Եթէ այդ պուրժուաները այնքան խոտելի, արհամարհելի մարդիկ են, ինչո՞ւ Պ. Երզնկեան եւ Փիրուսեան քաղաքէ քաղաք կը վազեն՝ պուրժուաներու մօտ գնալու համար Հայաստանի երկրագործական պալլադային արժեթուղթերը: Արդեօք պուրժուաներու գերը միայն գրած

տայ է եւ պուրժուս մամուլը միայն Հայաստանի վարիչները գրուածելու պաշտօն ունի:

Եթէ նոր ուղղագրութիւնը վերջնականապէս ընդունուած է Հայ կառավարութեան կողմէ, մենք չենք կրնար գլուխ ծոել, ինչպէս կը պահանջուի: Եւ պատճառ չկայ, որ Հայաստանէն դուրս շարժածուի Հին ուղղագրութիւնը մեր առօրեայ պէտքերուն եւ արտասահմանի գրականութեան համար, որ այդ ուղղագրութեամբ զարգացած է մինչեւ հիմա: Իսկ Հայ կառավարութիւնը կրնայ շարունակել ներկայ ուղղագրութիւնը իր արդի անրնական ձեւին մէջ, Հայ լեզուն կը զարգացած չկողքացած պահելով միայն իր սահմաններուն մէջ:

Եթէ ԲաՊՖԻ, Քամառ-Քաթիպա, Թումանեան ժամանակին գրած ըլլային այս նոր ուղղագրութեամբ, անոնք բոլորովին օտար պիտի մնային Հայութեան, մինչդեռ արտասահմանի Հայերը աւելի շատ կարգացած են անոնց գործերը, քան բուն իսկ ռուսահայերը:

Եթէ Հայաստանը նոյնիսկ ներկայ խորհրդային ձեւին մէջ Հայութեան Հայրենիքը կը նկատեն, ապա ուրեմն լեզուն այ սեփականութիւնն է ամբողջ Հայութեան եւ Երեւանէ դուրս ալ կայ Հայ մատառականութիւն, մասնաւանդ Հայ բանասիրութիւն, որուն կարծիքը անհր-

րաժեշտ է այս հիմնական խնդրոյն մէջ:

«Մենք որոշեցինք՝ գուք գլուխ ծոելք» պատգամը օտ առաւելն արժէք կրնայ ունենայ Հայաստանի սահմաններուն մէջ, անկէ դուրս կը մտածուի բոլորովին տարբեր կերպով:

Երկիր մը, որ պէտք կը զգայ զարգացման եւ իր աւերակ վիճակէն դուրս ելլելու, պէտք ունի նաեւ համակամ այլատուութեան. այսպէս ալ ու մախ արձամարհանք սփռելով, նուիրականութիւններ ոտնակոխ ընելով, չի կրնար առաջ գալ այդ արդիւնքը: Լեզուն գլխաւոր կապն է Հայութեան համակամ գործակցութիւնը առաջ բերելու, Հետեւարար զայն աղճատելու եւ անհասկնալի վիճակի վերածելու մէջ շահ չկայ:

Ձեռք գիտեր, թէ «Բանվոր Պարիզ» որչափ իրազեկ է, որովհետեւ Երեւանի թերթներուն մէջ բան մը չգտանք իր ըսածը հաստատող, բայց եթէ ստոյգ է, որ վերջնականապէս մէկ կողմ դրուած է այդ խնդիրը, Հայաստանի կառավարութիւնը պատահութիւն մը եւ կարեւոր առիթ կորսնցուցած պիտի ըլլայ: Բողբուկ մտաւորականներու մէջ կան կարեւոր ուժեր, որոնք Հայ գրականութեան կրնան ծառայութիւն մատուցանել, բայց ոչ արդի ձեւին մէջ անշուշտ:

Ա.Մ.

(«Աւետիս», 25 Յունուար 1925)

ԽԵՆԹԻՆ ՆԵՏԱԾ ՔԱՐԸ

Հակառակ անոր, որ հոս հասնել տուր տարբեր էջերու վրայ ըն-
 փրցողը տեսաւ եւ հետագայ բաժիններուն մէջ կրկին հանդիպելու
 առիթ պիտի ունենայ Պօզոս Մակինցեանի առաջին մեղքին եւ վերջին
 գլխաւորութեանց, պարտք համարեց ինքն ատենանշանայ իր խոստովա-
 նութիւններէն ինքնաբերաբար այս էջը. որպէսզի աւելի իմանալի դառնայ
 գործադրուած դատին կրկնակ ընդթրը:

Բարեբախտաբար ձախողեցաւ մեարսեալ ժառանգութեան
 տիրաւոյնի դաւադիրին ճանաչողութեամբ՝ երկրորդ փուլը, այրու-
 թեան լատինականացումը, բարեբախտաբար, այլապէս...
 «Եկե՛ք ինձ» նետած առաջին փայլուն տակէն այնքան տարի է դեռ
 չկրցան դուրս գալ այնքան թիւով իմաստուններ, ալ ա՛ր ճնշեց երկ-
 րորդ փայլուն, որ ավ գիտէ որքա՛ն յայնտարած պիտի ըլլար ու ծանրա-
 նիւտ. եւ որքան ազիտաբեր, անգարմանէն...»

Արտասահմանի բազմաթիւ հայ գաղութները, Ասորիք, Կ. Պոլիս,
 Պարսիք, Պղիպատոս, Ամերիկա, Եւայն, ինչպէս եւ վիեննայի եւ վիեննայի
 Միտիքարեաններին գիտնական հիմնարկութիւնները՝ մինչեւ այս օրս ո՛չ
 միայն չեն ընդունել այս նոր ուղղագրութիւնը, այլեւ առիթ չեն թողնում
 ծագրի ենթարկելու այդ *ռեֆորմը*, այդ «սխալագրութիւնը», ինչպէս
 նրանք անուանում են (...): Պէտք է նկատել, որ նաեւ խորհրդային երկրում
 այս հարցի նկատմամբ կատարեալ համերաշխութիւն չկայ: Բաւական է
 յիշել Մալիսանցի առարկութիւնները (...): Եւրոպայի մեր ընկերների
 շրջանում շատ կան այնպիսիները, որոնք ո՛չ միայն համաձայն չեն նոր
 ուղղագրութեան, այլեւ շարունակում են գրել հին ուղղագրութեամբ: Այդ
 բոլորը մեզ տեսնում է այս հարցը նորից քննութեան ենթարկել, որ ինչ-
 պէս յայտնի է՝ լուծուեց կիսկատար կերպով (...): Եթէ հայերէնի ուղղագ-
 րութեան ռեֆորմին վիճակուած է սառչիլ մնալ կէս ճանապարհին, այս
 դէպքում աւելի լաւ կը լինէր առանց այնուայնի դառնալ էլի հին ուղղագ-
 րութեան (...): Մենք կատարելապէս համոզուած ենք, որ ընդունուած ռե-
 ֆորմը մեզ խզեց անշատեց արտասահմանի հայկական տարբերից (...):
 Մեր ընկերները հազորդում են, որ մեր խորհրդային հրատարակութիւն-
 ները չեն տարածուում՝ ուղղագրական պատճառով: Հենց այս մի հանգա-
 մանքն այնքան ծանրակշիռ է, որ հարկագրում է նոր ուղղագրութիւնը
 վերացնելու մէջտեղից: Որովհետեւ պարզուեց, որ յօգուտ այս ուղղագ-
 րութեան մեր առած ամբողջ *պրոպագանդը* վիժեց (...): Հայ խորհրդային
 իշխանութեան շարքորդ տարեդարձի մեր այս տօնը ամենեւին մթազնած
 չենք լինի՝ խոստովանելով անաբաղութիւնը ուղղագրական ռեֆորմի
 գործում (...): Արեգեանի ուղղագրութիւնը այնքան է այլանշանային հայերէն
 բառերի պատկերը, որ շատերն արդէն երկու եւ կէս տարի միմիայն այս
 նոր ուղղագրութեամբ կարդալով հանդերձ՝ չեն կարողացել նրան ընտե-
 յանալ:

Պ. ՄԱԿԻՆՑԵԱՆ

ՀԱՅՅԵՐԷՆԻ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

*Մեր լեզուին մէջ տիրող կեանքային, սոցալարձային, տա-
նայարձային եւ ուղղադրական անբխանութիւնները մեղմելու եւ
այդ մարդկունն մէջ միատեսակութեան մը հասնելու նախան-
ձախեղքութեամբ, «Ջարթօճ» արաբերթը, 1945ի կէտերու եւ հայ-
րենի թի Սփիւռքի մասնաբաժնիներու եւ ներկայացուցչարջարան
մը, որուն արձագանդեցին մշակութային շուրջ երկու տասնեակ
գործիչներ:*

*Ստորեւ կը ներկայացնենք յիշեալ նարջարանը եւ քանի մը նաոր
անոր նկատմամբ բնիայում պատասխաններէն, որոնց մէջ դժուար չի
կատենէ միատեսակութեան ձգտող յուսատու նշաններ...*

Հ Ա Ր Ց Ա Ր Ա Ն

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ, ԿԷՏԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՇՈՒՐՁ

Ա) Որո՞նք են այն հիմնական սկզբունքները, գորս
կը կիրարկէ՞ք ի տարբերութիւն այլոց՝

ա) Ստար անուններու, տեղանուններու եւ բա-
ռերու տառադարձութեան ընթացքին.

բ) Կէտադրութեան վերաբերեալ.

գ) Տոգադարձի պարագային:

Բ) Կարելի եւ անհրաժեշտ կը նկատէ՞ք սփիւռքա-
հայութեան կողմէ ուղղագրական – կէտադրական
միասնական սկզբունքներու որդեգրումն ու կիրար-
կումը:

Գ) Ի՞նչ են Ձեր տեսակէտները այդպիսի հաւա-
նականութեան մը մասին, ո՞ր կէտերուն շուրջ կարելի է
համաձայնիլ եւ Ձեր ո՞ր տեսակէտները կը նկատէ՞ք գի-
տականօրէն անտեղիտալի:

Դ) Ի՞նչ է ձեր կարծիքը խորհրդահայ ուղղագ-
րութեան մասին:

Ե) Կարելի կը նկատէ՞ք դասական եւ խորհրդա-
հայ ուղղագրութիւնները իրարմէ գատորոշող կանոն-
ներուն վերացումը: Ի՞նչպէս.

ա) խորհրդահայ ուղղագրութեան համընդհա-
նուր որդեգրումն՞ով:

բ) Դասական ուղղագրութեան համատարած կի-
րարկումն՞ով:

գ) Փոխադարձ գիշումներն՞ով: Ի՞նչպէս:

Ա. ԴԱՐԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Նախ կ'ուզեմ շնորհաւորել «Զարթօնք»ի խմբագրութիւնը, որ նախաձեռնարկ է եղեր նման հարցախոյզի մը կազմակերպման: Ժամանակն է այլեւս որ, առնուազն, անդրազառնանք, թէ՛ «արշակաւանեան» հոգեբանութիւնը — յորմէ հետէ որ իր տիրակալութիւնը հաստատեր է մեր հանրային եւ մշակութային կեանքին վրայ — ամէն օր քիչ մը աւելի իր թաթը կը տարածէ արեւմտահայութեան վերջին կուտանին՝ մեր Մեծաքանչիւն ալ վրայ:

Ի դէպ, զարմանալի չէ՞ք զանեք, որ «Ռ՝Վ Մեծաքանչ Դու Լեզու»-ն տարիներէ ի վեր անհետացեր է մեր երգիչ-երգչուհիներու յայտագիրներէն, ալ ո՛ւր մնաց հայկական ռատիոստաներու երգացանկէն...:

Ըսի, «առնուազն», որովհետեւ անմնապէս թերահաւատ եմ, որ նման հարցախոյզերով բան մը կարելի ըլլայ փոխել մեր «Դանիոյ թաղաւորութեան» մէջ, ուր չէ մնացեր ոչ մէկ «Ճիրտը Այգի» — հեղեղը տարե՛ր է բոլոր ցանկապատերը եւ հասնողը խուժեր է ամուսնեղէն ներս:

Կը շահագանցե՞մ. նայեցէք մեր շուրջը: Ի՞նչ հայերէն կը խօսին մեր մանուկները... Ի՞նչ հայերէն կը դորձածեն — բերանացի կամ գրաւոր — մեր բրտաստարգները... Բայց ի՞նչ հայերէն կը հրամցենք մե՛նք՝ ուսուցիչ, խմբագիր կամ դրող... մեր դպրոցներուն, մեր մամուլին եւ դիրքերուն մէջ, հայ ուսանողին, հայ բնթերցողին, հայ գրասէրին...:

Եթէ, հրաշքով մը, տրուէր՝ ըսենք Հայր Արսէն Ղազիկեանի մը կամ Բե՛նիամին Թաշեանի մը այսօր, թէ կուզէ Չէ Ժամուան համար, վերադառնալ աշխարհ, Աստուած միայն կրնայ գիտնալ, թէ «Մի՛ գրէք» եւ «Թի՛րն ու թե՛ր»-ին նման քանի-քանի՞ հատոր լեցնելու շափ նի: Թ պիտի ունենային քաղելիք սփիւռքեան մեր մամուլի մէկ օրուան, միայն մէկ օրուան թիւերէն: Հապա դիրքե՛րը որոնք չոյս կը տեսնեն...:

Քառասնամեակ մը առաջ, Մանուկ Ասլանեան իր «Ազգարար» շարաթաթերթին մէջ պաղատազին կը խնդրէր հայերէն լեզուն խաշողներէն, որ յետանու գոնէ շարակ գամ դամեն»... հիմա՞... հիմա՞ հարցնող-փնտռող չկայ անգամ: Ու գամերը բնականաբար, ե՛ւ խոչորցեր են, ե՛ւ ժանգոտեր: Այսօր, բացառիկ երեւոյթ չէ որ էջ մը կարդաս եւ ակամայ չչիչես հանճարեղ Յակոբ Պարոնեանի կատարած բնութագրումը՝ «զեղուկտի Մշակ» թերթի «Ինչու կտտի խմբագիր» Գրիգոր Արծրունիի մասին...:

«... 1868ին վեհնտիկ գնաց, ուր մէկ ամսուան մէջ հայերէն սորվեալով Հայր Ղեւոնդէն՝ հայկաբանութեան դաս տալ ուզեց Հայր Արսէն Բագրատունցոյ»:

Ու «Ազգային շոջեր»ուն անմահանուն հեղինակը կը շարունակէ.
«... Երբ գրաքննիչին ներկայացաւ լրագրի մը արտօճութիւն խնդրելու համար՝ գրաքննիչն հարցուց իրեն.

- Լրագիր երատարակելու շափ գիտե՞ք հայերէն լեզուն:
- Ես չեմ գիտեր, պատասխանեց «Մշակ»ին տէրը, բայց բնթերցողներս շատ աղէկ գիտեն... բարեկամներս ալ գիտեն»:

Եւ ըսե՛լ, թէ այս սողերը գրուած են դար մը առաջ:

Հարցախոյզ մը կամ Հարցախոյզեր կրնա՞ն րան մը փոխել մեր զգիտեմ-
ճի՞տութեան, մեր մեծամտութիւններուն, բրածոյ դարձած մեր մտայնութիւն-
ներուն մէջ... կը կատարուի: Լեզու ազիտական, լեզուա-գրական լսարա՞ն մը
կամ լսարաննե՞ր - թերեւս, բայց ո՞վ, ո՞ւր եւ ի՞նչպէս պիտի կարենայ յաթոոյ
էու զղագրական-կէտադրական միասնականութիւն մը ստեղծելու: Հարցը
արժարձել - դեռ չիտօտիք գործադրելու մասին - սփիւռքի տարածքին, ուր՝
այնքա՞ն շատ է թիւը «Հայկարան Ֆեներճեան»ներուն, որոնք, այսօր, կրնան
պարզապէս ճարտող աշակերտները սեպտիլ Տիգրան կամ արականի այլապէս
Համալրելի Հերոսին, որ ուսուցիչ եւ Հեղինակ «Արարատեան Փնջիկներ»ու՝
պատկեր բառը գրեր էր է-ով: մնացեալը արդէն ծանօթ պատմութիւն է: Բայց
զուք եթէ կրնաք, զայտէք եւ իրե՛նց Հարցուցէք ու տեսէք, թէ ոչ միայն կը պար-
ճենան իրենց «Արարատեան Փնջիկներ»ով, այլ նոյնիսկ մրցու մի կ'ելլեն, բա-
նի ու գործով, Երէջ Կարդապետաց հետ...

Ենզեցա՞յ նիւթէն... Ենթոյնութիւն: Բայց ըսեմ անմիջապէս, թէ՛ առանց
կեղծ կամ ոչ-կեղծ Համեստութեան, ո՛չ Հայագիտութեան, ո՛չ լեզուաբանա-
կան խնդիրներու մասին խօսելու առակ կը զգամ ես զիս: Կը սիրեմ երաժշտ-
տութիւնը - այս պարագային իմ մայրենիս - առանց երաժշտագիտական
պատրաստութիւն ունենալու:

Ձափազանցութի՞ւն պիտի ըլլար ըսել, թէ սփիւռքի մէջ ամէն զրիչ շար-
ժող ունի իր սեփական տառագարձութիւնը, նոյնիսկ տառագարձութիւն-
ները: Միեւնոյն Հեղինակին միեւնոյն գործին մէջ, նոյն օտար անունները
տարբեր ձեւերով տառագարձութիւնը երբեք անսովոր երեւոյթ չէ մեր մէջ:

Կը տառագարձեմ՝ այնպէս ինչպէս որովհեցուցեր են ինծի տառագար-
ձել՝ զպրոցական գրատախտակին վրայ. Բեն տառը նկատել Համահնչիւն լա-
տինատառ լեզուներու ՓՆ գիրին. ահա թէ ինչո՞ւ Ֆրանսայի մայրաքաղաքին
անունը կը սիրեմ գրել Բ-ով եւ ոչ թէ Փ-ով, որ Համարժէք է ՓՆ: Աշին, Դ տա-
ռը՝ ՓՆ գիրին, Ք տառը՝ թիւ Աշին, Ո տառը՝ լատիններէն լեզուներու Օ գիրին,
չմոռնալով նաեւ որ մեր Օ տառը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ՝ մեր նախնեաց ԱԻ
երկհնչիւնը (յիշել՝ աւճառ-օճառ սովորական օրինակը) եւ ուրեմն կը նա-
խընարեմ Օ տառը գործածել լատինատառ լեզուներու Ա Իւ երկհնչիւնի դի-
մաց, բացառութիւն նկատելով - ես ինծի Համար, քանի որ, ի վերջոյ ես ալ մէկ
անգամ եմ նոյն սփիւռքին - բառավերջի Օ հնչիւնը: Ինչո՞ւ... անհամոզիչ (եւ
տպագրական զեւտիմի վրայ ալ՝ անխնայողական) գտնելով բառավերջի Օ տա-
ռին տեղ ՈՅ-ի գործածութիւնը նոյնիսկ հայկական անուններու պարագա-
յին:

Տառագարձական միատեսակութի՞ւն ստեղծել - անպայմա՛ն (եւ գուցէ
ատրկա առաւելագոյն կարելին է, սողագարձի միաձեւութեան հետ, սփիւռքի
ներկայ պայմաններուն մէջ), բայց, անշուշտ, գիտական, տրամաբանական
հիմունքներու Համաձայն, ներշնչուելով մեր լեզուաբանական եւ լեզուա-
մըտածողութեան կարգ ու կանոնէն, մեր մատենագիրներու յիշատակած օրի-
նակներու ոգիէն - Ա, Ի, Ե ձայնաւորներէն ետք գործածել Ի այլ երբեք Վ տա-
ռը, սակայն, մեր «գրարարապաշտութիւնը» չհասցնել երբեք անհեթեթու-
թեան աստիճանին, որուն ցայտուն օրինակը կը սիրէր սալ Հայերէնի ուսու-
ցիչս՝ Հրաչ Քաջարենց, երբ կը յիշեցներ, թէ՛ օր մը, զբարարի խտակրօն հե-
տեւորդի մը գրիչին տակ, քաններորդ դարու Ֆրանսացի ծանօթ գրագէտի մը
անունը դարձեր է Պաւլոս Բուրգետ, եւ Հաղար Ֆրանսագէտ չեն կրցած այդ
անունին տակ ճանչնալ... Իսլ Պուրժէն:

Տարրական քերականութեան որեւէ դասագիրքի մէջ կարելի է գտնել
մեր շեղատարրական սկզբու նշաններու՝ որդեգրումի ձեւ մը կարելի ըլլայ ստեղ-

ծել մարզի մը մէջ, ուր՝ անհատական ըմբռնումէ կամ ճաշակէ աւելի՛ անձնական նախասիրութիւնը, շքեկու համար քմա՛յքն է տիրականը:

Կը նախընտրեմ տողադարձել՝ Աստ-ուած, կալ-ուածատէր, Գլա-ձոր, փոխանակ տողը խճողելու աւելորդ ք-երով:

Կարծի՞քս խորհրդահայ ուղղագրութեան մասին, ներքին, խոր համոզում մըն է - միայ կամ ուշ ուղղելի՛ սխալ մըն է ան ինծի համար:

Զիջումնե՞ր - եւ ան ալ՝ փոխադարձ - այժմ գոյութիւն ունեցող երկու ուղղագրութիւններուն միջեւ...

Զեր այս հարցումը ինծի յիշեցուց Սողոմոն Իմաստունին որդեկորոյս ժօր նշանաւոր առակը, եւ յստակ է զինչ ցուցանէ առակս:

Կարգալէ ետք «Զարթօնք»-ի էջերուն մէջ իսկ, զեռ քանի մը ամիս առաջ, Վիկտոր Համբարձումեանին հարցազրոյցը՝ Երեւանի «Գարուն» ամսագրին հետ (թիւ 2, 1985), իմ մէջս առաւել եւս զօրացած է այսօր այն համոզումը, հաւատքը, որ եթէ ոչ հեռաւոր օր մը, ինչպէս որ դեկրետ մը՝ Հայաստանի մէջ գրածանաչութիւնը տարածելու նպատակով՝ հաստատեց Արեգեանական ուղղագրութիւնը, ոչ հեռաւոր ուրիշ օր մըն ալ, նո՛ր դեկրետ մը կրնայ վերահաստատել մեր հարազատ ուղղագրութիւնը՝ Մեքրոպեանը, երբ ի՛նչ խօսք, երէկի անգրագիտութեան երկիրը դարձեր է այլեւս համատարած լոյսի եւ լուսաւորութեան այխարհ:

Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի նախագահն է ըտողը, ունկն գրէք-

«... Այն լեզուն, որից մենք օգտոււմ ենք մի մեծ գանձ է: Կարծում եմ, որ մեր հին սերունդներից ստացած հոգեւոր գանձերից ամենամեծերից մէկն է, եթէ ոչ ամենամեծը: Մեր նախնիներից ժառանգելով այդ գանձը, մենք պարտաւոր ենք սրբութեամբ պահպանել, մշակել ու կատարելագործել այն, հարստացնել եւ դրանով աւելի հարստանալ: Այս գործում մեր զպրոցը շատ անելիք ունի: Դպրոցը պարտաւոր է ճիշդ օգտագործել լեզուն եւ միայն ամէնժամեայ, ամէնօրեայ հոգատարութիւնը կարող է լուսազորման, կատարելութեան ուղիներ գտնել»:

Ու Վիկտոր Համբարձումեանին այս մտանշանումը՝ մեր հայրենի երկիրին համար, ախտանշանաւոր բնոյթ է ու ժ ունի սփիւռքի պարագային:

— Դպրո՛ցը, այո՛, դպրոցը, ահա թէ ուրկէ՛ պէտք է սկսինք հոս եւ սփիւռքի տարածքին, եթէ կ'ուզենք որ բան մը փոխուի մեր «Դանիոյ թագաւորութեան» մէջ:

(ՊէՅՐՈՒԹ)

ԱՐՄԷՆ ԴԱՐԵԱՆ

Ա. ԵՂԻԱՅԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Յարգելի խմբագրութիւն «Զարթօնք»-ի,

Կը շնորհաւորեմ ձեզ, որ այսպիսի օգտակար, շինիչ եւ այժմէական նախաձեռնութեան մը գիծած էք:

Զեր հարցարանին պատասխանելէ առաջ՝ յայտնեմ, որ լեզուական հարցերու մէջ կը մնամ էտպէս պահպանողական՝ առանց անտարբեր ըլլալու:

ժամանակի, պայմաններու եւ բարեջրութեան պահանջներուն: Այս ընդհանուր սկզբունքէն մեկնելով այ կը պատասխանեմ ձեր հարցումներուն:

Ա) ա— Տառադարձութիւնը արեւմտահայերէտ խոցելի կէտն է, քանի որ մեր հնչոյթային համակարգը շատոնց կորսնցուցած ենք: Այսուհանդերձ, կարելի է համախոհութեան մը յանգիլ՝ դուրս գալու համար այն անկէն, որուն մէջ ինկած է մեր տառադարձութիւնը: վերջին հաշուով մեր փնտածը միօրինակութիւնն է այս մարզին մէջ:

Յոհնատիւնը կը պահանջէ, որ պահենք այն նուիրականացած տառադարձութիւնը, որուն ենթակայ են նախնիքէն ժառանգուած բառերն ու անունները, ինչպէս՝ Պօղոս paulus, կիկերոն cicéron, Կեսար cézar, պորփիր porphyre, փիլիսոփայ philosophe եւ այլն:

Յունալատինական հնչիւններու հայերէն համարժեքներուն մանրամասն ցանկը կը գտնենք Այսրենեանի թով (ՔԱՆ. Բեր. էջեր 284 – 291): Ուրեմն, այս մակարդակին վրայ վեճ չենք կրնար ունենալ: Հարցը շատ աւելի բարդ է նորագոյն անուններու եւ բառերու տառադարձութեան պարագային, որովհետեւ եռալարք բաղաձայնները (բ, պ, փ, – գ, կ, է, – դ, տ, թ, – ձ, ծ, ց, – զ, ճ, չ) դարձած են երկլարք՝ բ,գ, դ, ձ եւ զ հնչոյթներու կորուստին պատճառով, իսկ երկլարք ու – ր բաղաձայնը դարձած է միալարք ր հնչոյթին կորուստին պատճառով: Արդի հայերէնի մէջ, ընդհանուր առմամբ կորսուած է բառակիրքի յ բաղաձայնը, որ վերածուած է հ–ի: Ձանազանութիւն չեն ներկայացներ բառամէջի ո եւ օ, ինչպէս նաեւ ե եւ է ձայնաւորները:

Այս տեսակներէն մեկնելով՝ աւանդական տառադարձութեան գործադրումը կը դառնայ աւելորդ եւ վնասակար պերճանք մը, որմէ պէտք է հրաժարիլ. օրինակ՝ ասանդական տառադարձութիւնը կը պահանջէ, որ մեքք բառը տառադարձենք մետր. արդ, իրապէս՝ այն է արդի արեւմտահայուն հնչումը եւրոպական տունեալ բառին, անշուշտ ո՛չ: Կը մնայ ընտրել մեզր եւ մեքք տառադարձութեանց միջեւ յարմարագոյնը, ես արամարանական կը գտնեմ գրել երկրորդը՝ մեքք եւ այս տառադարձութիւնը ընդհանրացնել ամէն անգամ որ կը հանդիպինք օտար թէ, կամ թէ. աշ հնչիւնին, եւ աւելի ընդհանրացնելով հարցը՝ որդեգրել փ. ց. չ եւ է շնչեղ խուլերը եւ դուրս ձգել բ. ձ. զ եւ գ ձայները. օրինակ՝ Փարիզ, Քանատա, Անգարա, Չարիլ, Թիցիսանո, Թիրամա եւ այլն: Ինչ կը վերաբերի ո եւ ր գոյգին՝ կ'առաջարկեմ որդեգրել երկրորդը՝ հաստարիմ մնալով հանդերձ հայերէնի ուղղագրական ասանդութեանց, այսինքն՝ բառերուն սկիզբը գրել ո. և բաղաձայնէն առաջ՝ դարձեալ ո, իսկ ասոնցմէ դուրս՝ միշտ ր. օրինակ՝ Ռոթշիլտ, Ռանկուն, Լոխանո, Անօ, Պարպարա, Պերրի, Պէյմերի, Մանարա եւ այլն:

Քայլով ձայնաւորներուն եւ երկրարձաններուն՝ խնդրաբարոյց պարագաները Հետեւեալներն են՝ Ե – Օ եւ Ն – Օ: Այստեղ կ'առաջարկեմ, որ ընդհանրական ձայնաւորը ըլլայ առաջինը՝ Ե եւ Ն. օրինակ՝ Պելֆաստ, Ձիչերիմ, Փերու, Տելթա: Սակայն հոս եւս կարելի է յարգել հայերէնի ուղղագրական աւանդութիւնները եւ օտար անուններու վերջավանկի փակ է ձայնաւորը պահել՝ գրելով Փեմայէլ, Թանայէլ, ինչպէս որ անցեալին կը գրէինք Սմուէլ, Միգայէլ, Իսրայէլ եւ այլն: Միշտ է գրել, եթէ փակ վանկը կը վերջանայ և բաղաձայնով, այսպէս՝ Քարէն, Պատէն – Պատէն, Ալէն եւ այլն: Միշտ եւ միայն է գրել, եթէ բառը է ձայնաւորով կը վերջանայ, օրինակ՝ Մարշէ, Պոժոյէ, Փերիէ, Սաստիէ եւ այլն: Երկրորդ գոյգի պարագային կ'առաջարկեմ ընդհանրացնել ո ձայնաւորը, մանաւանդ բառամէջին, իսկ բառավերջին՝ օ ձայնաւորը. օրինակ՝ Թորոնթօ, Վիպօ, Մանաֆօ, Չալաֆեան, Պոյաճեան, Մոնոֆարեան եւ այլն: Օ ձայնաւորով վերջացող բառերը յօդառութեան պարա-

գային կը պահեն իրենց ինքնութիւնը, իսկ Հոլոփուսի ատեն կը վերածուին ոյի. օրինակ Վիպօ, Վիպօն, Վիպոյին, Վիպոյէն, Վիպոյով, այլեւ՝ Կարօ, Կարօն, Կարոյին, Կարոյէն, Կարոյով: Իսկ բառակիրքին՝ օ, իսկ օ հնչիւնը կը գրուի օ, ինչպէս՝ արակ, սակի, օրհնել, օրական:

Յ եւ ն հնչիւններու պարագային միայն ն-ով տառադարձել օտար բառերը. այսպէս՝ Հապիպ, Հարվըրտ, Հասան, Հիմալայա, Հայնէքէն եւ այլն:

Տառադարձական այս առաջարկները երբեք հաշտ չեն ընթանար, եւ չեն ալ կրնար ընթանալ, արեւելահայերէնի մէջ կիրարկուած կանոններուն հետ, քանի որ այնտեղ տիրող հնչոյթային համակարգը բոլորովին տարբեր է մերինէն, տամ պարզ օրինակ մը. արեւելահայը կը գրէ Բեյրութ եւ կը հնչէ Պէյրութ, իսկ նոյնը մենք պիտի հնչեինք Փէյրութ, որով կոչուող քաղաք գոյութիւն չունի:

բ.— Շատ աւելի խոցելի է արեւմտահայերէնի (աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ արեւմտահայուն) կէտազրութիւնը: Կէտազրական առաջին կանոնները մշակողը եղած է Այսրնեանը (ՔԵՆ. Քեր. էջեր 348—356), սակայն Այսրնեանի մշակած կանոնները անբաւարար են. թող որ ինք իսկ միօրինակ կէտազրութիւն չունի եւ յաճախ ալ հաւատարմօրէն չէ հետեւած իր մշակած կանոններուն: Այսրնեանէն ետք եկող քերականները (Գազանճեան, Ասատուր, Մելքոնեան եւ ուրիշներ) կապկած են Ֆրանսական կէտազրութիւնը, որուն վրայ աւելցած է անըլիականն ալ ներկայիս: Հետեւանքը այն է, որ այսօր միօրինակ կէտազրութիւն մը չունինք, եւ այս ըսածս հաստատելու համար՝ կը բաւէ մեր յաւազոյն գրողէն էլ մը աննել եւ ցոյց տալ այնտեղ տիրող անմիօրինակութիւնն ու հակասութիւնները:

Միակ եւ ընդունելի կէտազրութիւնը՝ շարահիսական կէտազրութիւնն է: Կէտազրական ամէն նշան պէտք է արդարանայ շարահիսական պտհանով մը, իսկ նման կէտազրութիւն մը կարելի է կիրարկել միմիայն Հայերէնի շարահիսական տարրական հիմունքներուն միացումով: Շատ ցաւալի է հաստատել, որ արեւմտահայը չի ճանչնար հայերէնի նախադասութեան կառուցը, այս պայմաններուն մէջ ինչպէ՞ս կարելի է ակնկալել, որ ճիշդ կէտազրէ զայն: Նոր — նոր է միայն, որ Հայաստան ուսած երիտասարդներ ձեռք կը ձգեն շարահիսական հիմունքները եւ կը հանդիպինք հաս ու կենտ գրողներու, որոնք տանելի կէտազրութիւն մը կը կիրարկեն: Պարզ է, որ մեզի կը մնայ շարահիսական դասընթացք մը հաստատել մեր երկրորդական վարժարաններուն մէջ: Պէտք կա՞յ աւելցնելու, որ արեւելահայոց կողմէ կիրարկուած կէտազրութիւնը լայնօրէն գոհացուցիչ է եւ ամբողջութեամբ պէտք է որդիորդել զայն:

Հիմա, չեմ գիտեր, թէ ճիշդ կ'ընե՞մ այստեղ մէջերկրով կէտազրական այն կանոնները, որոնց կը հետեւիմ. այսուհանդերձ, թուեմ անոնցմէ ամէնէն ընթացիկները.

— Պարզ նախադասութեան սահմաններուն մէջ, որքան ալ ընդարձակ ըլլայ ան, կէտազրական որեւէ տրոհում չի կատարուիր. օրինակ՝

- Մշակը կը հերկէ:
- Ժիր մշակը կը հերկէ արտը:
- Գիւղին ժիր մշակը գարնան կը հերկէ իր արտը:
- Մեր գիւղին ժիր մշակը գարնան սկիզբը արօրով կը հերկէ ցորենի իր ընդարձակ արտը:

Այս ընդհանուր կանոնէն կը շեղի գոյականի միակ լրացու մը՝ բացայայտիչը, որ բացայայտեալէն կը տրոհուի բուժով մը, իսկ միւս անդամներէն ստորակէտով մը (ո՛չ միշտ)՝ օրինակ՝

Գիւղիմ ժիր մշակը՝ Աւօն, գարնան կը հերկէ իր արտը:

Բայական լրացու մը տորոգիչէն կը տրոհուի, եթէ դերբայական դարձուածք մըն է ան՝ օրինակ՝

Ժիր մշակը կը հերկէ արտը՝ մտածելով գարնան ցանքին մասին:

Ժիր մշակը, մտածելով գարնան ցանքին մասին, կը հերկէ արտը:

Մտածելով գարնան ցանքին մասին՝ ժիր մշակը կը հերկէ արտը:

— Բարդ նախադասութեան պարագային՝ գլխաւոր եւ ստորադաս նախադասութիւնները իրարմէ կը տրոհուի (միշտ) ստորակէտով մը՝ օրինակ՝

Պիտի վարձատրուի ճանճ, որոնք բարեխղճօրէն կ'աշխատին:

Անճ, որոնք բարեխղճօրէն կ'աշխատին, պիտի վարձատրուին:

Եթէ այս քանի մը կանոնները չլիք գործադրուին, բաւական միօրինակութիւն կը մանկ մեր կէտադրութեան մէջ: Անշուշտ այսքանով չի վերջանար կէտադրութիւնը, որ առանձին մասնագիտութիւնը մըն է եւ որուն նուիրւած են բազմաթիւ ձեռնարկներ: Անհրաժեշտ պարագային կարելի է քաղուածքներ ընել եւ հրապարակային պատիկ դասընթացք մը հաստատել կամ յօդուածաչարք մը յատկացնել:

գ. Տողադարձը լայնօրէն ճիշդ կիրարկուած է մեր մէջ (եթէ զանց ընենք պարզան «Արարատ» օրաթերթին, որ ոչ մէկ կանոն կը յարգէ): այստեղ հասանարար աւելի ճիշդ կ'ընենք, եթէ մասնակի պարագաներ տողադարձելու կանոնները կամ անհատական ձեւերը քննարկենք: Կը թուեմ քանի մը հիմնական կանոնները միայն:

— Հայերէնի տողադարձը է ապէս վանկային է՝ դա — սա — բան, ման — կա — պար — տէգ, հե — տի — ռտն, մաս — նակի, գա — լա — ռա — բար — ըտն եւ այլն:

— Կարելի է կիրարկել ստուգաբանական տողադարձը՝ յարգելով բառին արմատները՝ տըն — աւեր, ան — սպասելի, դաս — արան, անդամա — գրել, ազգ — օգուտ եւ այլն:

— Կ'առաջարկեմ, որ նախ բաղաձայններու կանոնը այլեւ չգործածուի չգրելի՛ բար — ձրացուց, այլ՝ բարձ — բացուց, գայթա — կղիլ, այլ՝ գայթակ — ղիլ, ա — քլոր, այլ՝ աք — լօր, եր — կնել, այլ՝ երկ — նել եւ այլն:

— Երկրորդականները տողադարձել բաղաձայնով մը միասին, օրինակ՝ յարու — քիւն, ան — ցեալ, վա — զուան, ար — զեօք եւ այլն:

— Խուսափիլ տը ~ լաւ, լը — ռեց, մը — տաւ ձեւերէն եւ բառը ամբողջութեամբ նոր տող տանիլ:

Բ) Նախ՝ անհրաժեշտութիւնը:

Անշուշտ ջերմօրէն գիտաբանելի է եւ բացարձակապէս անհրաժեշտ, որ նոյն ազգի զուակները կամ անոր մէկ հատուածը՝ արեւմտահայութիւնը, ունենայ եւ գործադրէ նոյն ուղղադրութիւնը եւ նոյն կէտադրութիւնը: Ինչ կը վերաբերի կէտադրութեան՝ արդէն յայտնեցի տեսակէտս, իսկ տարբեր տեսակէտ չեմ կրնար ունենալ ուղղադրութեան պարագային եւս: Գալով կարելիութեան՝ հարցը քիչ մը աւելի կ'նճոտ է, կը կարծեմ, քանի որ ան կախուած ունի անհասանելու կամքէն: Արդարեւ, ո՞վ պիտի պարտադրէ այդ միասնական ուղղադրութիւնը, որ խորքին մէջ անհատէ անհատ մեծ տարբերութիւններ չունի: Պետական հակազիտ պէտք է այս մարդին մէջ յարողելու համար, այլապէս ամէն անհատ պիտի պաշտպանէ իր տեսակէտը (նաեւ իր արժանապատ-

ութիւնը) եւ պիտի յամառի իր տեսակէտին վրայ: Թերեւս անտեղի չէ միւշի Հետեւեալ օրինակը. անգամ մը երկար միճեցայ ծանօթի մը Հետ, որ կը գրէ կ'ըզամ, կ'սպասեմ եւ կ'շտապեմ: Երբ հարց տուի, թէ ինչո՞ւ կը եղանակիլը կը միացնէ բային բունին, պատասխանեց, որ ինք այդպէս սորված է եւ որոշած է այդպէս ալ գրել: Արդ, ո՞վ կրնայ բարեկամիս արգիլել, որ փոխ իր բնթացքը եւ Հետեւի հայերէնի ուղղագրութեան սեպուհ կանոններու ն. ո՞չ ոք: Այլ օրինակ մը. քանի՞ քանի՞ հայկարաններ եւ քանիցս տքնեցան, շուշ ու լեզու մաշեցուցին, որպէսզի հաստատուի եւ նուիրականանայ ամէնէն, հետագայ եւ ամենօրեայ բառերուն (եւ շատ ուրիշներու) ուղղագրութիւնը: Արդ, քանի՞ հոգի որդեգրեց ասոնք, միայն ասոնք, եւ ցաւալի չէ՞ նկատել, որ տակաւին ամենէն, յետագայ, ամենօրեայ գրողներու թիւը կը վրտայ: Ո՞ր կանոնին, ո՞ր տրամաբանութեան կը Հետեւին այս վերջին ձեւով գրողները — յայտնի չէ, բայց կը գրեն, որովհետեւ կա՛մ սորվիլ չեն ուզեր, կա՛մ արժանապատուութեան հարցի կը վերածեն ինքզինքնին սրբազրել: Ի՞նչ պիտի ըլլայ ճակատագիրը այն միւս՝ աւելի վիճելի, ոչ աւանդական բարեփոխութիւններուն, զորս յանկարծ մէկը ելլէ եւ առաջարկէ:

Յամենայն դէպս, կարելի է փորձել:

Գ) Այս հարցումին մասամբ պատասխանած եղայ:

Քալով իմ անտեղիտալի տեսակէտներուս՝ ասոնք կը կազմեն այն ամբողջութիւնը, որուն անդրադարձայ առաջին հարցումին երեք կէտերուն մէջ եւ որ կը բխի հայերէնի աւանդութիւններէն: Նման հարցերու մէջ անհատական տեսակէտ պաշտպանելը յաւակնոտութիւն է. ճիշդ պահայտինն է, աւանդականն է, տրամաբանականն է:

Ի) Խորհրդահայ ուղղագրութիւնը մշակուած է մեր մեծագոյն լեզուաբաններէն մէկուն՝ Մանուկ Աբեղեանի կողմէ, տպա վերանայում է ոչ նուազ փայլուն դէմքերու՝ Արարատ Ղարիբեանի եւ Գուրգէն Սեւակի եւ այլոց կողմէ: Իմ կողմէս անհամեստութիւն պիտի ըլլար դատել այնպիսի գործ մը, որ վերոյիշեալ անձնատրութիւններու հաւանութիւնը վայելած է: Առտի պիտի գոհանամ համադրելով այն կարծիքները, զորս այլ լեզուաբաններ եւ գիտնականներ արտայայտած են այս նոր ուղղագրութեան մասին:

— Պատմականը

Նոր ուղղագրութիւնը շրջանառութեան մէջ մտաւ 1922-ին, երբ Հայաստանի կրթական նախարարն էր տիւրահոշակ Պօղոս Մակինցեանը, որ պետական հրամանագիրով մը պարտադիր հոշակեց զայն: Եւստով ան պարտադիր դարձաւ Խորհրդային Միութեան այլ երկիրներու մէջ ապրող հայերուն համար եւս: Օրին՝ իրենց խոր ընդվզումը եւ հակառակութիւնը յայտնեցին՝ Յովհաննէս Թումանեանը («Ես որպէս հայ գրող եւ հայ Գրողների Միութեան նախագահը՝ գալիս եմ յայտնելու իմ դարձանքը եւ բողոքելու էն վարժուների դէմ, որ ունեցել է Հայաստանի լուստողկոմը էս կարեւոր խնդրում... լուստողկոմին հրամանը անընդունելի է... լուստողկոմին մնում է ուղղել իր արած սխալը, ես վերցնել իր կարգագրութիւնը...»): Աւետիք Իսահակեանը (« Ամէն բան լաւ է գնում Հայաստանում... միայն մի դէշ բան — ուղղագրութիւնը, աշխատեցէ՛ք փոխել »), Ստեփաննոս Մալխասեանցը, Հայր Վարդան Հացունին, Նիկողոս Աղոնցը («Ո՞չ զուտ լեզուաբանական, ո՞չ մանկավարժական եւ ոչ անպամ գործնական որեւէ լուրջ հիմք չեմ տեսնում լեզուելու աւանդական ուղղագրութեան սկզբունքներից: Եթէ արդէ մանուկ լեզուի շահը պահանջէր,

կ'անցնէի առանց տատամանու բոլոր յիշևայ կամուրջները: Սակայն Հենց այդ շահի գիտակցութիւնն է, որ Հակոբակն է թելադրու մ», Հրաշխայ Աճառեանը եւ շատ ուրիշներ: Նորերէն կարելի է թուել Պարոյր Աւակը, Ռաֆայէլ Իշխանեանը, լեւոն Հախփրոսեանը եւ այլն:

Ամենահետաքրքրականը նոյնինքն Պօղոս Մակինցեանի պարագան էր. 29 նոյեմբեր 1924ին ուսական «Զարիա Վոսթոքա» թերթին մէջ տպուած յօդուածով մը, — զոր Ստ. Մալխասեանց տուած է «Մարտակոչ»ի 1924ի Դեկտեմբերի թիւով, — Մակինցեան կը յայտնէ, թէ 1919էն սկսեալ ինք առաջարկած է, որ Ռուսաստանի աշուս ժողովուրդները որդեգրեն լատինական միատեսակ այբուբեն, որպէսզի ուսման հարցը աւելի զիրանայ, եւ ներկայ յօդուածով կը տրանջայ որ ահա հինգ տարի անցած է այդ օրէն եւ տակաւին հայերս չենք որդեգրած լատինական այբուբենը, եւ կը զտնէ, որ եթէ ուղղագրական բարեփոխութիւնը այդքան մասնակի պիտի ըլլար, — այսինքն՝ եթէ պիտի գոհանայինք Արեղեանի բերած առաջարկներով միայն, — պէտք չկար ատոր, քանի որ Արեղեանի ուղղագրութիւնը յետադիմութիւնն է, կ'ըսէ Մակինցեան, եւ մեզ կը հասցնէ 12րդ դարը, եւ կ'եզրակացնէ. «Անձնապէս ես ոչ մի զէպքում ոչ մի ձայն չէի տայ ի նպաստ ուժորմին, այլեւ չէի առաջարկի ժող. կոմ. խորհուրդի քննութեան, եթէ նրան չհամարէի մի աստիճան՝ զէպի լատինական գիրը անցնելու գործը դիւրացնելու համար: Եթէ սեփորմը պիտի թերի մնայ, աւելի լաւ էր հինը մնար, որ առանց Արեղեանի էլ որոշ չափով կարգաւորուել էր: Մեր խորհրդային հրատարակութիւնները չեն տարածուած, ուղղագրութեան պատճառով արեւմտահայութիւնը չի կարգում մեր գրականութիւնը» (տես Հայերէնի ուղղագրութեան պատմութիւն, Ս. Գիւլպուտազեան, Երևան, 1973, էջեր 337-338):

Ուրեմն, Ռուսաստանի սահմաններուն մէջ բնակող եւ գիր ու գրականութենէ զուրկ գիրգիրներուն, չեչններուն, իւզպէքներուն, թաթարներուն, թիւրքմէներուն եւ այլոց հարցը լուծելու համար՝ Մակինցեան յարմար կը տեսնէր մեր երկնագրամեայ այբուբենը եւս կողով թափել եւ որդեգրել լատիներէն այբուբենը:

Այս մանրամասնութեանց մէջ մտայ՝ ցոյց տայու համար, որ ուղղագրութեան փոփոխութիւնը տեղի ունեցած է զուտ քաղաքական-գաղափարական նպատակներով, զէթ ինչ որ կը վերաբերէր Մակինցեանին, եւ թէ այդ փոփոխութեան զէմ կեցան զրեթէ բոլոր հայ մտաւորականները. եթէ պետական ճշմում տեղի չունենար, Մանուկ Արեղեանի առաջարկները անընդունելի պիտի մնային, ինչպէս մնացեր էին նոյնին մինչ այդ կատարած փորձերը:

— Տարագութիւնը

Այժմ տեսնենք արեւելահայ ուղղագրութեան ընդհանուր նկարագիրը:

● Ան կը ջնջէ բառամէջի է ձայնաւորը (պարտէզ, սէր, օրէնք եւ այլն), եւ զայն կը փոխարինէ և ձայնաւորով: Այս կէտը պատճառ կը դառնայ, որ կարգ մը բառերու պարագային, ինչպէս են սէր եւ սիր, պէտ եւ պիտ, մեր այլքը չգտնէ այն գոհացումը, զոր մեարդեան ուղղագրութիւնը կը պարզեւէ իր այլազանութեամբ. այսպէս՝ արեւելահայը կը ճանչնայ միայն սնըը (մօրս սնորր, կաթին սերը), օսկաւապիտը (թիւով գոհացող եւ վարչակարգի տեսակ մը՝ օլիկաբոյն): Իայց հիմնական անպատեհութիւնը այս չէ. կայ աւելի կարեւորը. արեւելահայ արդի ուղղագրութեամբ անըմբռնելի կը մնայ է-ի ձայնափոխութեան կանոնը, որուն ենթակայ է միայն է ձայնաւորը (պարտէզ-պարտիզպան, սէր-սիրելի, սէր-սիրական, օրէնք-օրինաւոր, պէտք-պիտանի եւ այլն): Մինչդեռ է ձայնաւորի ջնջումը պատճառ կը դառնայ, որ անբացատրելի

մնայ այս ձայնափոփոխութիւնը: Արեւելահայ ուսանողը այնպէս կը կարծէ թէ եւ ձայնաւորը երբեմն կը ձայնափոխուի (օճը-սիրելի), իսկ երբեմն ալ ոչ (սնը-սնրի, սնրունդ):

● Ան կը ջնջէ բառամէջի օ ձայնաւորը, զոր կը վերածէ ո-ի. այսպէս մօտ, յօդ, կօշիկ եւ այլն: Այստեղ էւս կ'անտեսուի մեր լեզուի պատմական այն երևույթը, ըստ որում օ ձայնաւորը փոխարինած է երբեմնի աւ երկբարբառը (մաւտ-մօտ, յաւդ-յօդ, կաւշիկ-կօշիկ եւ այլն): Այս կանոնին անտեսումին վրայ կ'աւելցնայ եօր (հայր գոյականին սեռականը) եւ հոք (ըհոր, խորունկ փոս), յօն(ք) եւ հոն, յօդ եւ հոդ եւ այլ բառերու մեր աչքին պարզեւած այլազանութիւնը:

● Ան կը ջնջէ բառակիրքի յ բաղաձայնը, զոր կը փոխարինէ Կ-ով. այսպիսով կը ստեղծուի ստուգաբանական խառնակութիւն մը, քանի որ հայերէնի մէջ յ-ով կը սկսին. ա) Այն բառերը, որոնց մէջ յ բաղաձայնը իրրեւնախդիր մտած է (առաջ-յառաջ, այտ-յայտ, անկարծ-յանկարծ, օգուտ-յօգուտ): Այս բառերուն մէջ յ բաղաձայնը բարակ շղարչի մը պէս թափանցելի է եւ թոյլ կու տայ գուշակելու բառին ծագումն ու ստուգաբանութիւնը. մինչդեռ, Կ-ով, Կայտ, Կանկարծ, Կօգուտ ուղղագրութեամբ՝ այդ կարելիութիւնը կ'անհետանայ: բ) Այն բառերը, որոնց մէջ օտար ժիհնոյթը տառադարձուած է իրրեւ Յ (Թուրքերէն-Յուլիանոս, ժասմէն-յասմիկ, ժասիքը-յակիք, Ժամվիթը-Յունուար եւ այլն): Բառավերջի յանձայնին ջնջումը կու գայ աւելի այլանդակելու այս բողբոջ. բաղգատել՝ ափյափոյ եւ ափհափո, յերիւրածոյ էւ հերյուրածո, անգոյ եւ անգո, կը մնայ եւ կ'մնա:

● Ան կը ջնջէ կը եղանակիչին ը ձայնաւորը եւ զայն կը միացնէ բային բունին՝ առանց ապաթարցի. օրինակ՝ որքան խօսուն եւ եւ վերծանելի է կը վազէ, կ'ըրթայ, կ'ուրանայ բառերուն ուղղագրութիւնը եւ որքան ճակատ է կ'վազէ, կ'երթա. կուրանա բառերունը:

● Ան կը ջնջէ բառամէջի ՚ բաղաձայնը, զոր կը փոխարին վ-ով, որով կ'անտեսուի այն կանոնը, ըստ որում հայերէնի որեւէ արմատական բառ վ չի պարունակեր, այլ միայն ՚ (հաւ, կաւ, հաւասար, կրաւորական, աւարտիլ եւ այլն):

Այսբանը շատ հարեւանցի քննարկումն է այն բոլոր անպատեհութիւններուն, որոնք, Արշակ Զօպանեանի իսկ բառերով, մեր ուղղագրութիւնը կը վերածեն «պարզիկ տղաքներու կամ նախնական վայրիներու համար շինուած ուղղագրութեան մը, որ յիշողութեան ոչ մէկ ճիգ կը պահանջէ, ոչ մէկ գարտադրութիւն կը պարունակէ» (տես «Հայաստանի Կոյնակ», 3 Յունիս 1933): Թէեւ Զօպանեանի դիտողութիւնը կը վերաբերի բուն իսկ Արեղեանական ուղղագրութեան, սակայն արդի ուղղագրութիւնը, որ շրջանառութեան դրուեցաւ 1940ին, կը կրէ նոյն թերիները. կը յանդգնիմ նոյնիսկ ըսել, որ Արեղեանի ուղղագրութիւնը շատ աւելի հետեւողական էր, քան է արդի ուղղագրութիւնը. կու տամ միայն երկու օրինակ եւ կ'անցնիմ. Արեղեանի ուղղագրութեամբ Հարկ է գրել Աս Ե (ան է) եւ կ'ալի (կը քայլ), ուր էական բային Ե գրութիւնը կը գտնենք նաեւ ներկայիս ետեւ՝ նոյնութեամբ, իսկ արդի ուղղագրութիւնը. կու տամ միայն երկու օրինակ եւ կ'անցնիմ. Արեղեանի ուղղագրութեամբ, իսկ ներկան այլ ձեւով, ինչ որ ահաւոր անհետեւողականութիւն է, նոյնպէս ալ՝ եւ էի, մենք էիմէ, իսկ միւս կողմէ՝ կքալի, կքալիմէ:

● Առաւելութիւնը

Արեւելահայերը այնպէս կը համարեն, թէ արդի ուղղադրութիւնը աւելի գիւրբին է: Ան ամէն Հնչիւնի կը յատկացնէ առանձին առա՛ մը: Այս տեսակէտներէն առաջինը՝ դիւրութիւնը, ճիշդ է. արդարեւ, երբ գրողը գիտէ, որ բառին մէջ միայն ն կամ ու, իսկ բառին սկիզբը միայն ն կընայ դրուիլ, մեքենարար կը խուսափի այն բաղձաթիւ ծուգակներէն, որոնց ենթակայ ենք արեւմտահայերս եւ որուն ենթակայ էին իրենք եւս 1922էն առաջ: Ասկայն այս դիւրութիւնը կը վերաբերի միայն սկանակներու. շաբա՛հաս հայուն համար ոչ մէկ տաժանք կը ներկայացնեն վերոյիշեալ զժուարութիւնները եւ անոնց հարթու՛մը. արդարեւ, քանի՞ բառ ունինք, որոնք 0 կը պարունակեն, կամ յո՛ւմ կը սկսին: Բաց աստի, իրապէս զժուա՛ր է ըմբռնել, որ է՛ով կը գրուին այն բառերը, որոնք բարդութեան եւ անանցումի ատեն ի՛նչ կը վերածուին, կամ թէ զժուա՛ր է ըմբռնել, թէ արժատական բառերը միայն է՛ով կը գրուին, թէ ա եւ ու ձայնաւորներով վերջացող բառերը յ կը պահանջեն իրենց ետեւը: Այս կարծեցեալ զժուարութիւնները մեր ուղղադրութեան կը շնորհէին այնպիսի կուռ արամբանութիւն մը եւ հետեւողականութիւն մը, որոնք շատ քիչ լեզուներու յատուկ են:

Ճիշդ չէ սակայն, զէթ ոչ բոլորովին, երկրորդ տեսակէտը, ըստ որուն ամէն Հնչիւնի յատկացուած է տառ մը. բաղդատեալ ու տառին Հնչիւնը հետեւեալ բառերուն մէջ՝ որակ եւ անորակ, որոշ եւ անորոշ, ն տառին Հնչիւնը՝ հետեւեալներուն մէջ՝ երազ եւ աներազ, երգել եւ մահերգ. ասկէ բացի, արեւելահայը կ'արտասանէ մարթ կը գրէ մարդ, կ'արտասանէ կարխ եւ բարց: Այս օրինակները ցոյց կու տան, որ ամէն Հնչիւնի կարելի չէ եզած առանձին տառ մը յատկացնել, եւ այդ իտէալը անիրականայի է՛ մեր եւ բոլոր լեզուներու մէջ եւս:

— Ազգային մտահոգութիւններ

Արեւելահայ ուղղադրութեան բարեփոխութիւնը անհրաժեշտութիւն մը չէր, քանի որ բոլոր փոփոխութիւններն այ գրեթէ մեքենական բնոյթ ունին: Այս բարեփոխութեան տուն տուող զժուարութիւնները նուազագոյն ճիշդ կը պահանջեն մեր լեզուն սորվողներէն, իսկ սեւէ ազգային կամ սեւէ անհաս, որ լեզուի մը ուղղադրութիւնը պիտի սորվի, պարտաւոր է այդքանը յանձն առնելու: Կա՛յ լեզու մը, որուն ուղղադրութիւնը այդքան չի պահանջեր. հապա միայն հա՛յը անանց զժուարութեան ենթադրուած է սորվիլ իր ուղղադրութիւնը: Ո՛ւր պիտի հասնէր մեր մտեցումը, եթէ յանկարծ արեւմտահայը եւս ուղղադրական բարեփոխութեան ձեռնարկէր՝ մէկ Հնչիւնի մէկ տառ սկզբունքով. հրամեցէք, ինչո՞րեմ, հետեւեալ նախադասութիւնը, որ ճիշդ վերարտադրութիւնն է արդի արեւմտահայուն արտասանութեան. ՔԱՌԱՆԸՐ ԳԻՒՅ ԿԻ ՍԵՂԱՍ ԵՒ ՔԻՍԻՒՌԱՅԻ ՆՈՒՆԵՆՆԵՐ ԿՐ ՄԱԽԱՆԿՅԵՆ: Կա՛յ բանական հայ մը, որ ընդունի այսպիսի ուղղադրութիւն մը — կը կարծեմ որ ո՛չ. սակայն եւ այնպէս, ան շատ աւելի հարազատ է մեր արդի արտասանութեան քան այն, որով կը գրենք:

Մետրոպիան ուղղադրութիւնը կամ նախախորհրդային ուղղադրութիւնը հարազատ շարունակութիւնն է գրաբարեան աւանդոյթներուն, որոնք 1500ամ. անցեալ մը ունին: Պատահական մանր-մունր փոփոխութիւններ մտած են գաբերու հոլովոյթին հետ՝ առանց բունաղբօսութեան եւ ժամանակի պահանջին զուգահեռ, ինչպէս նաեւ նկատի ունենալով աշխարհաբարի բնոյթը: Այնպէս որ, մեզի հասած ուղղադրութիւնը հաւատարիմ մնացած է մեր

մայր լեզուի ուղղագրութեան: Տարբեր այլ շէր կրնար ըլլալ, քանի որ այնպարհարարը ինք, իբրև լեզու, հարազատ ժառանգորդն է գրարարին: Բանանք Աստուածաշունչը կամ որեւէ մտտեան, այնտեղ պիտի դտնենք ամբողջ նախադասութիւններ, չըսելու համար պարբերութիւններ, որոնք այնպահարարի մէջ նոյնութեամբ պիտի գրուէին: Աշխարհի վրայ չկայ լեզու մը, որքան հասարակ էր, որ իր 1500ամեայ հոյովոյթին մէջ այնքան հարազատութեամբ պահէ իր հիմնական կատոյցը: Ուրեմն, ի՞նչ պէտք կար արդի հայերէնի ուղղագրութիւնը այսքան փոխելու: Ի՞նչ արդարացում ունի, օրինակի համար, եսմի փոխարէն յաճ գրելը (Արեղեան-Արեղյան), իւրի փոխարէն յաճ գրելը (յարութիւն-հարություն), եօի փոխարէն յա գրելը (արդեօք-արդյոք), այսքան բիրտ խոտմ մը անցնալին եւ ներկային միջեւ՝ կը գլէ կ'անցնի լեզուական ամէն արդարացում եւ արամարանութիւն: Ա՛յ չեմ խօսիր այն խզումին մասին, որ յատկապէս հայութեան երկու հատուածներուն միջեւ: Ես չեմ յաւակնիր, որ մեքուպեան ուղղագրութիւն կիրարկողը աւելի լաւ հայ է. սակայն չեմ կրնար հաշտուիլ այդ ուղղագրութիւնը բունարարելու արամարանութեան հետ այ: Եթէ ամէն գարու մէջ եւ ամէն ոքի ցանկութեամբ ուղղագրութիւն փոխենք, ի՞նչ կը մնայ մեր անցեալին եւ ո՞ր կը հասնին մեր սրբազան աւանդութեանը: Զղացականութեան տուրք չէ որ կու տամ, բայց երբ մեր շուրջը կը տեսնենք այնքան այլանդակ ուղղագրութիւններ (Ֆրանսերէնը եւ անգլերէնը), կը կարծեմ, որ իմ ազգային օտարական պարտականութիւնս է գուրգուրալ մերինն վրայ, որ առաջին մէկ օրէն կատարեալ ըլլալու բոլոր յատկութիւններով օժտուած է:

Արեղեանը շատ կը յարգեմ, սակայն Մեսրոպը կը պաշտեմ:

Ե. Եսախ՝ ազգային բացարձակ անհրաժեշտութիւն է, որ մեր երկու հատուածները ունենան նոյն ուղղագրութիւնը, ինչպէս ունէին 1922էն առայլ: Սակայն ուղղագրական այս միութիւնը չի կրնար տեղի ունենալ արեւելահայ ուղղագրութեան որդեգրումով, քանի որ իր ամբողջութեան մէջ էսպէս խոցելի է ան: Միակ եւ արամարանական լուծումը դասական ուղղագրութեան վերադարձն է, եւ այդ դասականութեան վրայ հիմնուելով է միայն, որ կարելի է շատ մեծ վերապահութեամբ, առաջարկել հետեւեալ քանի մը վերանայումները.

— Ջնջել բառամէջի Օ ձայնաւորը եւ գրել Ո, քանի որ այս ձայնաւորը օտարամուտ է. անիմաստ կը դտնեմ գրել կօշիկ, կարօտ, մօտ եւ այլն: Այս վերանայումը չի հակասեր մեսրոպեան ուղղագրութեան ոգիին, քանի որ աւերկբարբառը, որ հետագային փոխարինուած է Օ եւրոպական ձայնաւորով, շարունակած է այս վերջինին որդեգրումէն ետք այլ աւ հնչուիլ. օրինակ՝ մեր նախնիները, 12րդ դարէն ետք, գրած են կօշիկ, բայց կարդացած են կաւշիկ (հնչել կավշիկ): Եստա աւելի ուշ է միայն, որ կօշիկ գրութիւնը կարդացած են այնպէս, ինչպէս Օ եւրոպական ձայնաւորը կը հնչուի: Արդ, մեր Ո ձայնաւորը անցնալին կը հնչուէր այնպէս, ինչպէս եւրոպացին կը հնչէ իր Օ ձայնաւորը. օրինակ՝ Պաւղոս, չԾԲԷ, մերսնք բառերուն մէջ Ո տառը կը հնչուի այնպէս, ինչպէս կը հնչուի եւրոպական Օ տառը: Այս կը նշանակէ, որ նոյնութիւն մը յատկապէս է Ո ձայնաւորին եւ աւ երկրարբառին միջեւ, երկրորդը վերածուած է առաջինին: Անշուշտ այս չի նշանակիր, որ մեր այբուբենին կը վտարենք Օ ձայնաւորը. ան կը մնայ բառակիրքին (օտար, օր, օրէնք) եւ բառավերջին (Մարօ, կարօ, Ասնօ, Պորտօ):

— Ոյ երկրարբառը վերածել ըւի հօն, ուր ան ու կ'արտասանուի եւ ոչ թէ ըւյ. օրինակ՝ անուշ եւ ոչ թէ անսձ, ըւժ, եւ ոչ թէ ըյժ, առամնարում եւ ոչ

թէ ատամնաբուժ: Այստեղ եւս մեր լեզուի ոգիին դէմ մեղանշած չենք ըլլար, քանի որ այլ պարագաներու մէջ յիշատայնը չքած ենք առանց տատամսու մի. օրինակ՝ անցնալին կը գրէինք տայր (Ո՞ տայր ինձ գծուին ծխանի), երթայր եւ այլն. արդ, այն օրէն, ուր չնշած ենք տար, երթար, յիշատայնը ինքնարհարար չքած ենք. ինչո՞ւ նոյնը չընել վերոյիշեալներուն պարագային եւս: Բայց պահել, անշուշտ, յոյս (կարգալ յույս), կոյս (կարգալ կույս), բոյս (կարգալ բույս) ձեւերը:

Բառամէջի է ձայնաւորը փոխարինել Ս տառով այն բառերուն մէջ, ուր այս է ձայնաւորը որեւէ Հնչիւնափոխութիւն չի կրեր. օրինակ՝ աղետ-աղետալի (եւ ոչ թէ աղէտ-աղիտալի), գմբթ-գմբթաւոր-գմբթաձեւ, ալիստ եւ այլն:

Բառակիրքի Յ բաղաձայնը կարելի է վերածել Լ-ի այն բառերուն մէջ, որոնց մնացեալ մասը արմատի տպաւորութիւն չի ձգեր. օրինակ՝ յագուրդ--հագուրդ, յաղթանակ--հաղթանակ, յախնապակի--հախնապակի, յամառ--համառ եւ այլն. սակայն պահել այն բառերուն մէջ, ուր անոր նախդրային ծագումը Հանրածանօթ է. օրինակ՝ յառաջ-առաջ, յանձն-անձն, յանուն-անուն եւ այլն: Յ բաղաձայնը պահել նաեւ սկիզբը այն բառերուն, որոնց նմանաձայնը ունինք եւ որոնք հոգ կը սկսին. օրինակ՝ յամբ (շխօս) եւ համբ (դանդաղ), յաշտ (զոհ) եւ հաշտ (համերաշխ), յար (միշտ) եւ հար (հարուած բառին արմատը), սակայն հարգ, փոխանակ յարդի, քանի որ միւս հարթը արդէն իր յ տառով կը զանազանուի առաջինէն. այսպիսիներուն մէջ մէկ զատորոշիչ տառ քաւարար է: գրել նոյն սկզբունքով ալ՝ հորդ եւ հորթ, որոնց մէջ Դ եւ Թ գատորոշիչ տառերը քաւարար են:

Սակայն ինծի կը թուի, որ այս առաջարկները շատ հեռու կը տանին մեզ:

Արդարեւ. ենթադրենք, որ հայր բառին սեռականը՝ հօր, եւ հոր գոյականը (ըր՛նոր) գրենք ճիշդ այսպէս՝ հօր եւ հոր, այն սկզբունքով, որ գոնէ ո-օ զանազանութիւնը գրած ըլլանք անոնց գրութեան մէջ: Արդ, ինչպէ՞ս պիտի գրենք մայր եւ եղբայր գոյականներուն սեռականը. առաջինը պիտի գրենք մօր, որպէսզի զայն զանազանենք մօր գոյականէն, որ մորենիին պտուղն է. հապա եղբայր բառին սեռականը՝ եղբ՞ր, քանի որ նոյն արտասանութիւնը ունեցող այլ բառ չունինք: Իսկ եթէ իրապէս գրենք եղբ՞ր, արդեօ՞ք մենք մեզ հակասած չենք ըլլար, քանի որ բնդունեցինք գրել հօր եւ մօր, իսկ եղբայր բառին սեռականը կ'ենթարկուի նոյն հոլովումին: Եւ կամ՝ թոյլատրելի՞ է հոդ գրել յօդի փոխարէն, եւ այսքան այլանդակել բառին նախնական ուղղագրութիւնը:

Թէկուց այսքան համեստ ըլլան մեր առաջարկած բարեփոխութիւնները, եւ արդէն ընդհանուր համակարգի այնքան լայն խախտում կը յառաջանայ, ինչպէս նկատելի է, որ ի՞նչ պիտի պատահի, եթէ մեր կարկիներ աւելի լայն բանանք:

Նզրակացնենք: Հայերէնի ուղղագրութիւնը աշխարհի գծուար ուղղագրութիւններէն մէկն է, մասնաւորաբար արեւմտահայուն համար, որ շատ մեծ թիւով բառեր կը չնչէ տեսակ մը եւ կը գրէ այլ մեռով, մանաւանդ եռաշարք բաղաձայններուն պարագային: Կասկածէ վեր է, որ նման ուղղագրութիւն մը լարուած ճիգ եւ յարատեւ ուշադրութիւն կը պահանջէ: Այս անպատեհութիւնը մասամբ լուծելու համար՝ անհրաժեշտ է, որ ամէն ուսանող, խմբագիր կամ սուէ հայ, որ իր լեզուով պիտի գրէ, սեղանին վրայ ունենայ իր բառարանը եւ մտաւորական պարկէշտութիւն ունենայ կասկածելի բառերուն ուղղագրութիւնը ստուգելու: Բնաւ ամօթ չէ, եթէ մէկը չի ճանչնար փարչ, կառչիլ, ձաքտուիք, խեչա-

փառ, քչփորիկ եւ նմաններու ուղղագրութիւնը, քանի որ ամէնօրեայ գործածական բառեր չեն ասոնք. սակայն ամօթ է, երբ ենթական կը գործածուի զանոնք առանց բառարան նայելու: Իւրաքանչիւր շատ լաւ կը զգանք, թէ ո՞ր բառին ուղղագրութիւնը լաւ չենք իւրացուցած. մեր լաւագոյն բարեկամը՝ բառարանը, այսպիսի առիթներու համար է:

Սակայն, ինչ որ աւելի կարեւոր է, անհրաժեշտ է, որ մեր զպրոցներուն մէջ քիչ մը աւելի ուշագրութիւն ընծայուի ուղղագրութեան դասին: Մեր հիմնական թերացումը այս մարդին մէջ է, որ տեղի կ'ունենայ: Յաւօք սրտի պէտք է խոստովանել, որ մեր զպրոցներուն մէջ անհրաժեշտ կարեւորութիւնը չ'ընծայուի հայերէնի քերականութեան եւ ուղղագրութեան: Այս թերացումը նկատելի է բոլոր մակարդակներու վրայ. ծնողք պահանջոտ չեն, պահանջկոտ չեն ուսուցիչներն ու տնօրէնները եւս (չէ՞ որ պաշտօնէն հայերէնով չեն անցըներ), եւ այս վարակիչ անտարբերութիւնը կը փոխանցուի աշակերտին, որ չի կրնար յարգել դասանիւթ մը, զոր ոչ ուսուցիչը կը յարգէ, ոչ տնօրէնը, ոչ ծնողքը, ոչ ալ շրջապատը:

Իսկ լեզուի կանոնները եւ ուղղագրութիւնը ինքնաբերաբար կարելի չէ սորվիլ, թէկուզ մայրենին ըլլայ ան: Ինչո՞ւ. մեզմէ իւրաքանչիւրը շատ աւելի անթերի կը գրէ Փրանսերէնը, անգլերէնը, արաբերէնը, նաեւ՝ գերմաներէնն ու փորթուկալերէնը, եւ ոչ հայերէնը՝ իր մայրենին — պարզ է, որովհետեւ վերոյիշեալներուն անհամեմատօրէն աւելի ժամանակ ու ճիգ կը յատկացնէ, քան այս վերջինին:

Հայերէնի անտեսումը այնպիսի մեղանշում մըն է, զժրխտաբար, որուն պատճառով ոչ ոք կը պատժուի, ոչ ոքէ հաշիւ կը պահանջուի եւ որուն համար ոչ ոք նիւթական կորուստի կ'ենթարկուի: Այլ է պարագան արաբերէնի, անգլերէնի, Փրանսերէնի եւ այլնի, քանի որ այստեղ յայտնուող թերացումներուն պատճառով վկայականներ ու ասպարէզ կարելի է դռնել, հետեւաբար մեր ամբողջ ճիգը այնտեղ է, որ կը կեդրոնացնենք: Հետեւա՞նքը — այն խեղճութիւնը, որուն հասած ենք՝ առանց խպնելու, առանց նուաստանալու, առանց մտահոգուելու: Վեր ազան կամ աղջիկը լաւ հայերէն չի գիտեր՝ ըսող ծնողը (առանց ամօթի, մեղմ ժպիտ մըն ալ զծագրելով չրթուներին վրայ) հազար կտոր կ'ըլլայ համոզելու համար իր խօսակիցը, որ նոյն աղջիկը կամ տղան շատ լաւ արաբերէն, կամ Փրանսերէն, կամ անգլերէն, կամ... զուլուերէն գիտէ: Փաստը — փաստը այն է, որ ամէն ինչի մէջ կը յատաղիւմենք, բայց հայերէնի տարրական իւրացումէն:

Տոբ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՂԻԱՅԵԱՆ

Ռ. ԻՇԽԱՆԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

ա) Ջանուսի եւ ճիգօրէն պահպանել հայաստանի եզրաբանական կոմիտէի սահմանած ուղղագրական եւ կէտադրական օրէնքները, թէ եւ շատ կէտերու համաձայն չեմ գրանց: Օտար անունների, տեղանունների տառագարձումը ջանուսի եւ կատարել աւանդականի համաձայն. օրինակ, Փարիզ եւ ոչ թէ Պարի, Երուսաղէմ եւ ոչ թէ Երուշալէմ կամ Երուսալիմ եւ կամ մի այլ ձեւ, Պեարոս եւ ոչ թէ Պարս կամ Պետեր, Յովհաննէս եւ ոչ թէ Յոհան կամ մի այլ ձեւ, Մարաստան եւ ոչ թէ Մեզիա եւ այլն:

բ) Ուղղադրական եւ կէտադրական միասնական եւ պարտադիր սկզբունքների սահմանումը, ինչպէս ցոյց տուեց փորձը, թէ եւ շատ գայթակղել է եւ օգտակար թուացող, բայց աւելի շատ վնաս է բերում, քան օգուտ: Իսկ, կարծում եմ, վերաբերում է նաեւ սփիւռքին:

գ) Նախորդ կէտերում այս հարցի պատասխանը տրուեց:

դ) Կարծում եմ՝ ժողովրդահայ ուղղադրութիւնը անուանումը ճիշդ չէ, քանի որ Հայաստանում այսօր պարտադիր համարուող ուղղադրութիւնը Մ. Արեղեանի յօրինածն է՝ 1940 թուականի որոշ լրացումներով: Այդ ուղղադրութիւնը Հայոց լեզուին պարտադրուեց մի ժամբով՝ 1922 թ. լուծողկով Պ. Մակինցեանի քննահանձնով, լատինատառ հայերէնի անցնելու ծրագրի համաձայն (յետոյ, երբ Մակինցեանն այլեւս լուծողկով չէր, գրեց, որ 1922 թ. ուղղադրութիւնը վատն է ու վնասակար եւ եթէ լատինական այբուբենի չենք անցնելու, պէտք է շտապ վերագտնուայ դասական ուղղադրութեան):

Այս հարցի վերաբերմամբ լիովին համաձայն եմ Յովհ. Թումանեանի եւ Պ. Սեւակի տեսակէտներին, այն է՝ պէտք է շեղեալ յայտարարել 1922 թ. ապօրինի որոշումը, վերականգնել դասական ուղղադրութիւնը Խորհրդային Միութեան մէջ եւ յետոյ քննել ուղղադրական բարեկուսութեան մասին եղած առաջարկները: Արեղեանա-մակինցեանական ուղղադրութիւնը (40 թուականի լրացումներով հանդերձ) համարում եմ սխալ, չհիմնաւորուած, ուստի մերժելի (այս մասին գրել եմ մի շարք յօդուածներ) եւ գարձեալ՝ լիովին համաձայն եմ Յովհ. Թումանեանի եւ Պ. Սեւակի յայտնած կարծիքներին:

(Երեւան, 7 Սեպտեմբեր 1985)

Ռ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

Է. ԱՂԱՅԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

1- Սովետական Հայաստանում ուղղադրութեան կանոնաւորումը, ինչպէս եւ մի շարք այլ խնդիրներ զրուած են պետական յատուկ մամուլի՝ Տերմինաբանական կոմիտէի վրայ, որի կազմում ընդգրկուած են Հանրապետութեան լուսադոյն մասնագէտները: Ամէն մի հարց, որը այդ կոմիտէի քննարկմանը պէտք է դրուի, նախապէս ուսումնասիրուում է որեւէ մասնագէտի (կամ մասնագէտների խմբի) կողմից, կազմուում է համապատասխան նախադիմ, որ բաղմացուում ու տրամադրուում է կոմիտէի բոլոր անդամներին, ինչպէս եւ թերթերի ու հանդէսների խմբագրութիւններին, Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հր. Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտին, բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնների Հայոց լեզուի ամպիոններին:

Ստացուած գրուոր կարծիքների հիման վրայ Տերմինաբանական կոմիտէի նիստում քննութեան է առնուում տուեալ հարցը եւ, երբ կոմիտէի անդամները յանգում են միասնական կամ մեծամասնութեան կողմից պաշտպանուող կարծիքի, ընդունուում է նախնական որոշում: Այդ նախնական որոշումը, որպէս նախադիմ, հրապարակուում է մամուլում (մեծ մասամբ «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում)՝ հրապարակային քննարկման համար: Դրանից յետոյ ստեղծուած մասնագիտական յանձնաժողովը ամփոփուում է

եղած առաջարկները եւ իր եղբակացութեան հետ միասին ներկայացնում կոմիտէի վերջնական քննարկմանը:

Կոմիտէն, ընդ նիստ հրաւիրելով՝ քննարկում է եղած առաջարկները եւ իր կողմից ընդունուած նախագիծը, եւ դրանց հիման վրայ ընդունում իր որոշումը: Տեղեկատվական կոմիտէի ընդունած որոշումը, որ նոյնպէս հրատարակուած է մամուլում, օրէնքի ուժ է ստանում եւ դրա գործադրութիւնը դառնում է պարտադիր՝ Սովետական Հայաստանի (ինչպէս եւ ՍՍՀՄ-ի բոլոր Հայերէն գրող) քաղաքացիների, պետական մարմինների, թերթերի ու հրատարակութիւնների համար: Ինքնին հասկնալի է, որ ես, որպէս սովետական քաղաքացի եւ մանաւանդ Տեղեկատվական կոմիտէի անդամ, չեմ կարող այլ կարծիք ունենալ այն բոլոր խնդիրների մասին, որոնց առթիւ կոմիտէն Համապատասխան որոշում է ընդունել: Իսկ այդպիսի որոշումներ՝ օտարանունների, տեղանունների, բառերի տառադարձութեան, ինչպէս եւ կէտադրութեան եւ տողադարձի մասին, արդէն գոյութիւն ունեն, ուստի եւ Ձեր առաջին Հարցն իր երեք կէտերով մեզ համար արդէն լուծուած հարց է:

2- Անհրաժեշտ չեմ համարում, որովհետեւ մեր ընդունած ուղղադրական, կէտադրական ու տառադարձական կանոնները Համապատասխանում են արեւելահայ գրական լեզուի օրինաչափութիւններին:

3- Անհրաժեշտ եմ համարում, որչափ դա հնարաւոր կը լինի: Պէտք է նկատի ունենալ, որ սփիւռքահայութեան յեզուն արեւմտահայերէնն է, ուստի եւ ուղղադրական - կէտադրական սկզբունքները պէտք է արտացոլեն նրա առանձնապատկուցութիւնները:

4- Ես չեմ կարծում, թէ մեր լեզուի (արեւելահայ արդի գրական լեզուի) համար մշակուած սկզբունքները կարելի կը լինի վերանայել կամ համաձայնեցնել արեւմտահայերէնի հետ: Ասացի արդէն, որ մեզ ծօտ այդ հարցերը լուծուած են պետական մարմինների կողմից եւ որոշումներն ստանում են պետական օրէնքի ուժ: Սփիւռքահայութիւնը պէտք է մտածի՝ եթէ դրանք ընդունելի են արեւելահայերէնի համար, թող ընդունի, եթէ ոչ՝ չի ընդունի: Պարզ է մի բան. մեր սկզբունքները, որոնք օրինականացուել են, սփիւռքահայութեան թելադրանքով չեն փոխուի:

5- Խորհրդահայ ուղղագրութիւնը («Նոր ուղղագրութիւնը») կառավարութեան կողմից ընդունուել է 1922 թ. եւ գործածութեան մէջ է մինչեւ այժմ՝ չնչին բարեփոխութիւններով (է եւ օ տառերին վերաբերող): Նա իրեն արդարացրել է եւ արդարացնում է, որպէս ժամանակակից հայերէնի ուղղագրութիւն:

6- Կարելի է խօսել այն մասին, թէ արդեօք 1922 թ. ուղղագրական փոփոխութիւնը լա՞ւ էր, թէ վատ. սակայն դա կը լինի մի ապարդիւն խօսակցութիւն, որը միայն միտքեր կը պղտորի ու կրճէր կը բորբոքի, առանց գործնական որեւէ արդիւնքի: «Նոր ուղղագրութիւնն» արդէն ընդունուած է եւ աւելի քան 60 տարի արդիւնաւէտ կիրպով գործածուած է: Պատմականօրէն մենք ունենք երկու ուղղագրութիւն՝ դասական կամ գրարարեան եւ Ժամանակակից:

Առաջինն արտացոլում է հին հայերէնի Հնչիւնական համակարգն ու դրան համապատասխանող ուղղագրական կանոնները, որ ստեղծել է Մ. Մալաթոյը, երկրորդը՝ Ժամանակակից արեւելահայ գրական լեզուի, Սովետական Հայաստանի պետական լեզուի, Հնչիւնական համակարգն ու դրան համապատասխանեցուած ուղղագրութիւնը: Այդ երկու ուղղագրական համակարգերի տարբերութիւնների վերացումն անհնարին եմ համարում. դասական ուղղագրութեան համատարած կիրառումը՝ նոյնպէս: Նորը՝ նորի համար, հինը՝

Հնի: Այս է պատմականորէն ստեղծուած իրողութիւնը, հետեւ արար եւ փոխ-
զիջումներ զիմելը, իմ կարծիքով, անընդունելի է:

Եզրակացութիւնը պարզ է. Սովետական Հայաստանի, ինչպէս եւ առ-
հասարակ ՍՍՀՄ-ի հայութիւնը այսու հետեւ եւս կ'առաջնորդուի՝ ճնոր ու զ-
ղազրութեամբ:

Ինչ վերաբերուի է սփիւռքահայութեանը, ապա դա նրա եւ միայն նրա
գործն է: Եթէ նա որչի գործողութեան մէջ զնեղ մեր ու զղազրութիւնը՝ հրա-
ժարուելով զատականից, եւ միայն խրախուսող կարող եմ լինել:

ԵՐԵՒԱՆ

Է՛ԴՈՒԱՐԴ ԱՂԱՅԵԱՆ

Մ. ԳՈՃԱՅԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

... Միասնական սկզբու նքներու որդեգրման մէջ մեր մեկնակէտերը
հետեւեայներն են՝

ա) Գործ ու նիւք նայն լեզուի երկու տարբերակներուն հետ:

բ) Միասնականութեան համար հիմք կ'ընդունինք աւանդական
սկզբու նքները՝ կարգ մը բարեփոխութիւններով:

գ) Ու զղազրական որեւէ օրէնք փոխելու պարագային կարելի չի նկատի
առնել միայն մէկ հատուածի առանձնայատկութիւնները, եւ կը պնդենք այս
կէտին վրայ:

Դ.— Յաւ օք, խորհրդահայ ու զղազրութիւնը առաջին իսկ հանգրուա-
նէն, պատշաճեցուած էր «գրեհիկ սոցիոլոգիզմին», միակողմանի էր, հատ-
ուածական, թէ եւ՝ իբր բարի նպատակով կատարուած (ին փոփոխութիւնները,
ինչպէս կը բացատրուի բարեմտօրէն: Ինչ խօսք, մեր ու զղազրութիւնը պէտք
ունի բարեփոխութիւններու (քարացած օրէնքներով կարելի չէր առաջ էր-
թայ), բայց ոչ թէ կարգ մը էական հանգամանքներ կամ գործօններ անտեսե-
լով:

Բարեբախտարար այսօր շիշ չի թիւր խորհրդահայ լեզու արաններու,
որոնք, շարունակելով մեր երախտաւ որներէն Հր. Աճառեանի, Ստ. Մալխաս-
եանի եւ Նմաններու տեսակէտները պնդելի, համամիտ են բարեփոխելու
«արեղեանական» ու զղազրութիւնը:

Ե.— Կը կարծեմ որ հայրենիքի եւ սփիւռքահայ մասնակէտներու համա-
գործակցութեամբ, եթէ հաշուի առնուին բոլոր պարագաներն ու հանգա-
մանքները, ինչպէս նաեւ կառչելով աւանդական ու զղազրութեան էական
օրէնքներէն, կարելի կ'ըլլայ միջտեղ բերել հայերէնի նոր, բայց աւելի գիտա-
կան հիմունքներու վրայ ստեղծուած ու զղազրութիւն մը, որ ծառայէ հայրենի
ժողովուրդին, իրանահայութեան եւ սփիւռքահայութեան: Որդեգրուած
միասնական ու զղազրութիւնը կարելի է կիրարկել հանգրուան առ հանգր-
ուան, խուսափելու համար «ցնցող» նորութիւններ շմարելու վտանգներէն:

(Հատուած)
Նիկոսիա

ՄԻՆԱՍ Ս. ԳՈՃԱՅԵԱՆ

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿԻ ՆԱՄԱԿ-ԿՏԱԿԸ

28 Փետրուար 1969
Երևան

Իմ սիրելի զբեղբայր,
մեծայարգոյ Յակոբ - Գրիգոր,

Ներեցէք, ի սէր Աստուծոյ, որ Ձեր երկու նամակին պատասխանում եմ այսչափ յապաղումով: Երևանում չէի, յետոյ էլ վերադառնալով ծանր հիւանդացայ, այնպէս, որ զրկելու ճար չունէի: Հիմա էլ, տակաւին անկողնում եմ, բայց գոնէ առանց քրտինքի եւ քերմոթեան, ուստի եւ շտապում եմ ակամայ գործած զանցանք - յանցանքս քաւելու՝ պատասխանելու Ձեզ:

Ստացել եմ նաեւ Ձեր ուղարկած զբոյժներն ու լրագրերի կտրոնները եւ կարդացել հաճոյքով:

Միանգամայն եւ անվերապահ համամիտ եմ Ձեր կարծիքին, տուայտու մ եմ Ձեր տու այտանքներով: Եւ, բարեբախտաբար, ոչ միայն ես, այլև ինձ նման շատերը:

«Գրական քերթ»-ում, հաւանաբար, արդէն կարդացած կը լինէք նոյն տիրահոշակ կեղծ ոսկերիչի յօդուածը եւ «Գր. քերթ»ի պատասխանը, որ կարող էր աւելի՛ գորեղ լինել, եթէ ես անկողնում չլինէի: Բայց եղածն էլ, կարծում եմ, գոհացուցիչ էր: Առաւել ուրախանալին այն է, որ այժմ Հայրենիքի մտաւորականութիւնը, ինչպէս նաեւ լրագրորդները (որ մեր շեղուի տղարածան կամ մաքրման գործում վնասակամ զէր ու նեն խաղայու, հաւատացէ՛ք) հասել են արդէն գիտակցութեան այնպիսի աստիճանի, որ կեղծ ոսկերիչների ամէն մէկը ուղիղ հակառակ արդիւնք է տալիս եւ տալու է: Բազմաթիւ երդուեալ օտարամուկներ այսօր կամայ թէ ակամայ, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար խօսել ու զրկել են ջանում հայերէն՝ թարգմանելով օտար բառերի մեծագոյն մասը: Սոյն ու միևնույնն են այդպիսին: Եւ այս բնթացքը, հաւատում եմ, լինելու է անկասելի:

Ինչպէս շիմանալով, որ 1960ից սկսած Դուք յօդուածներ էք ստորագրում մէկ - միասնական ուզագործութեան հարցի մասին, եւ, արդէն, քանի՛ տարի, նստեմ թէ կանգնեմ՝ այդ նոյնն եմ բռնում: Առիթ բաց չեմ թողել ասելու, որ մեր սխալաշատ գործունէութեան մէջ ամենամեծ սխալը, Աւանայ լճի խնդրից էլ աւելի վտանգաւոր քայլը, եղել է մեր ուղղադրութեան քարեփոխումը: Թերեւս 20 - 30ական թուականներին ըստ ամենայնի ահռելի այդ քայլը ինչ-որ շափով օգնել է անդրազիտութեան վերացմանը: Թերեւս Բայց

երբ մոականներին քայլ արուեց գէպի աւանդականը, հարկ ու պատշաճ էր անել ե՛ւս մէկ քայլ, որի անհրաժեշտութիւնն այսօր արդէն անյետաձգելի է թւում: Այսպէս եմ մտածել միշտ, առաւել եւս հիմա, նամանաւանդ Փարիզում եղած օրերիս եւ Ձեր հետ գրուցելիս:

Այսքանից յետոյ թւում է, թէ պիտի անյապազ նստեմ ու յօդուած գրեմ, չէ՞: Բայց ես խորհրդակցեցի մի շարք բարեկամների եւ համախոհների հետ եւ, շգարմանաբ, ոչ մէկը խորհուրդ տուեց անել դա առայժմ: Իսկապէս, ես էլ երկուզ ունեմ, որ եթէ հիմա բարձրաձայն խօսուի (այսինքն՝ գրուի) այդ մասին, թերեւս խրտնեն այնպիսի մարդիկ, առանց որոնց այդ գործը գլուխ չի գայ: Նրանց գլուխներում ոչ միայն չի հասունացել այդ յոյժ կարեւոր հարցը, այլեւ մտքերովն էլ չի անցնում: Ուստի առայժմ պէտք է ուղղագրութեան խնդիրը արժարձել բացաւոր՝ լեզու արքանների մէջ, մտաւորականութեան շրջաններում, ինչպէս նաեւ վերիւններում՝ ամէն մի պատեհ առիթով:

Ես խոստանում եմ Ձեզ գլխաւորել այդ շարժումը: Ասացի, որ վաղուց եմ սկսել եւ միշտ էլ խօսել եմ այդ մասին, բայց հիմա պիտի դա դուրս բերել անձնական, իստի եւ անհատական կարծիքի շքրանակներից, հասնել այն բանին, որ շատերը խօսեն եւ ամէնուր խօսեն, բացատրեն, հասկացնեն, կարճաօտ ասած՝ հասունացնեն հարցը: Այլ կերպ անկարելի է մեր պայմաններում: Նոյնը չկատարուե՞ց Մեւանի հետ: Քանի՞ տարի հաջոցիմք՝ յաճախ վտանգելով մեզ, առաւել յաճախ ծագրի առարկայ գտնելով, մինչեւ որ հարցը... հասունացաւ:

Իսկ Դուք, անձամբ եւ նմանապէս մտածողներդ, եիմք ու պատճառ չունեմք լռելու: պիտի գրէք ու գրէք: Ձէ՞ որ մեր նպատակն է ունենալ մէկ եւ միասնական ուղղագրութեանը լիապէս: Մերոնք կարող են ե՛ւս մէկ կամ մի քայլ նահանջել: Բայց Սփիւռքն էլ պիտի «նահանջի» ինչ-ինչ յափով: Միայն այս կերպ է հնարաւոր հասնելու մէկ եւ միասնականի, որ պիտի պարտադիր լինի աշխարհում ապրող ամէն մի Հայի համար: Ուրեմն գործը պիտի նախապատրաստել նաեւ Սփիւռքում: Եւ վախենում եմ, որ դա աւելի դիւրին չլինի, քան այստեղ մերայիններին համոզելու դժուարութիւնը: Ուրեմն՝ առայժմ Դուք՝ գրաւոր, մենք՝ բանաւոր պիտի անենք դա: Բայց պիտի անենք: Մեր ամենամայնտաձգելի գործն է դա եւ ամենակարեւորը:

Ուստի փոխադարձաբար յաջողութիւններ մաղթենք իրար եւ նոր յոյսով գործի լծուենք:

Գրկում եմ Ձեզ,
միշտ մնալով Ձերդ

Գ. ՍԵՆԱՆ

ԼԵԶՈՒԻ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐԸ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐ

Մեր լեզուին մաքրու թեան ու նշգրտու թեան հանդէպ բնութեան-
գիր, ու նաեւ անոր անկախութեան պահպանման համար պայքարի
գրոշ պարզած հայրենի մեր մասու որականները անհամար են ու թիչ
չէ կցած անոնց թիւք երկ ու թիչ չէ թիւք աչսոր անոնց, որոնք ար-
թուն կը հակեն ու կը նշնին անդու՛ վերահասարակու համար պա-
րզանկրու բերմամբ խախտած անոր անկապակի իրու ու նշները:

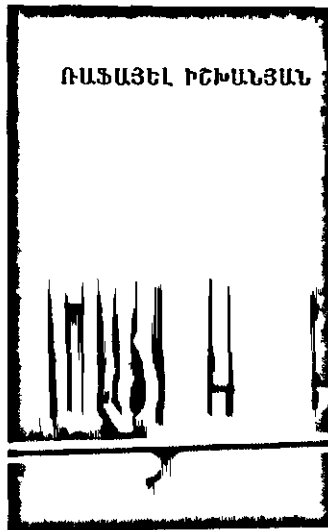
Այս մարդին մէջ մամուռակակից սերու նշներէն քաղած անոթ է
ողբացեալ Պարոյր Անտիկ մղած երկարատև պայքարին անխնայ
պատմութիւնը, նոյն պայքարին մէջ պատկառելի մատակ ու նի
նշնայէն հանրածանոթ մասու որական Ռաֆայէլ Յիսանեան, նոյն-
քան ծանոթ չեն, սակայն, նոյն ասպարէզին մէջ արժանագրած
քննադատ ու թատերագէտ Լևոն Հախիկը կանի արամօտ խորհր-
դածութիւնները, որոնցմէ թազուած հետագայ նժոյճը արգաս պիտի
ըլլար կարգալ վերոյիշեալ երախտու որներուն այրող բողմանքնե-
րուն շարքին...

...Մենք գլուխ ենք խոնարհում Մանուկ Աբեղեանի հայագիտական
վիթխարի վաստակի, բայց ոչ հայերէնի ուղղագրութեան այն բարե-
փոխման առար, որի պատճառած վնասն անլի շատ եղաւ, քան օգուտը,
ինչպէս համոզուած ասում են մեր լեզուաբանները, եւ մեր սերունդն էլ
տեսաւ իր աչքով: Իրա բացասական կողմերից մէկն էլ այն էր, որ խորթա-
ցում ընկաւ Մայր Հայրենիքի հայութեան ուղղագրութեան եւ Սփիւռքի
ուղղագրութեան միջեւ: 1940ին այդ բարեփոխումած ուղղագրութիւնը
վերստին բարեփոխուեց՝ մղուելով դէպի աննդականը: Լեզուաբաններին
եւ գրողներին կարծիքն այն է, որ պէտք է եւս մի քանի տրուի դէպի անն-
դականը, որի նպատակը կը լինի հայերէնի ենչիւնային համակարգի ա-
նլի ստոյգ գրութեանը, իսկ հետեւանքը՝ երկու ուղղագրութիւնների
առաւել մերձեցումը: Մերձեցումը պէտք է կատարուի փոխադարձաբար,
լեզուագէտների համատեղ ուժերով, փոխադարձ ըմբռնումով: Այլապէս
ինչի՛ մնան է, երբ մեզ մօտ յոյս տեսած գրքերը սփիւռքահայ ուսուցիչ-
ներն իրենց սաներին չեն տալիս, որ ուղղագրութիւնը չխառնեն: Դա
անհրաժեշտ է անել մանուանդ հիմա, երբ մեր կուսակցութեան ամենա-
վերին օղակներն այնքան կարեւոր որոշումներ են կայացրել սփիւռքա-
հայութեան հետ ունեցած մեր կապերն առաւել բարձր հիմքերի վրայ դնե-
լու համար:

(«Մտորումներ», 1984) ԼԵՆՈՆ ՀԱԿՎԵՐԴԵԱՆ

Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ

ՄԵՐ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ

ԳԱՍԱԿԱՆ
 ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՆ
 ԱՄՈՒՐ ԿԱՄՈՒՐՋՆ Է,
 ՈՐՈՎ ՀԱՅՈՑ ԱՄԷՆ ՄԻ
 ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴ
 ԱՆԽԱԽՏՈՐԷՆ ԿԱՊԻՈՒՄ
 ԷՐ ԻՐ ԱՆՑԵԱԼԻ
 ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Ռ. Ի.

Արդեօք ժամանակակից հայերենն ունի՞ ուղղագրական հարց կամ հիմնահարց: Ոմանք ասում են այդպիսին չկայ, ուրիշներն այն կարծիքին են, որ կայ:

Ուղղագրական հիմնահարց ասելով, բնականաբար, նկատի չունիմ այս կամ այն առանձին բառի կամ յատուկ անունան գրութեան անմիակերպությունները, ինչպես, օրինակ՝ դարպաս – դարբաս, քաշկրտու՛՛ք – քաշկրտու՛՛ք – քաշկրտու՛՛կ, պռու՛՛կ – պռու՛՛նգ, խնդո՛՛յ՛ – խննո՛՛յ՛, Բարձե՛՛ն – Բարկե՛՛ն, Էդուարդ – Էդուարդ, եւ այլն: Այսպիսի ուղղագրական զուգահեռներ ամէն լեզուի մէջ էլ կան, եւ դա շատ մասնաւոր խնդիր է:

Պօսքու զղազրական Համակարգային Հարցի մասին է, այն մասին, թէ արդեօք Հայ դասական ուղղագրութեան մէջ 1922 թ. կատարուած արմատական փոփոխութեան եւ 1940 թ. լրացումներէ հետեւանքով զոյացած ու ներկայումս մեզանում կիրառուող ուղղագրութիւնը, իրրեւ Համակարգ յաջող է, նպատակասլաց է, թէ՞ վերաքննելի:

Հայերէնի ուղղագրութեան վերաբերեալ առաջնորու շատ կարծիքներ եւ բարեփոխման առաջարկներ են հրատարակ ճանուել, յաճախ՝ միմեանց հակադիր: Բայց բարեբախտութիւն է եղել այն, որ դրանցից ոչ մէկը չի պարտադրուել Հայոց լեզուին, երբեմն միայն կատարուել են փոքր շեղումներ, իսկ ընդհանուր առմամբ իշխել է Հայերէնի ուղղագրութեան մայրոցեան Համակարգը՝ շուրջ 1500 տարի:

1922 թ. այդ Համակարգը արմատապէս փոխուելու առաջարկներից մէկին օրէնքի ուժը տրուեց, առանց այլ կարծիքներ հաշուի առնելու, առանց նայնիսկ Հայ մշակոյթի նշանաւոր գէմքերի տեսակէտները լսելու: Յայտնի է, որ ուղղագրական այդ փոփոխութեանը կտրականապէս դէմ էր Հայ մտաւորականների աւելի քան իննսունինը տոկոսը, այդ թւում՝ Յ. Թումանեանը, Ե. Օտոնանը, Ա. Իսահակեանը, Յ. Յովհաննիսեանը, Վ. Քէրէեանը, Ա. Շիրվանզադէն, Ս. Մայիսեանը, Հ. Աճառեանը, Ն. Ազոնցը, ժամանակի բոլոր Միութարեանները եւ ուրիշներ: Բերում եմ միայն Յ. Թումանեանի բնութագրումը.

Հայաստանի լուսծողկումը դեկրետ է հանել՝ փոխելու հայ լեզուի եղած ուղղագրութիւնը եւ ընդունելու պ. Մ. Արեղեանի առաջարկածը:

«Ես, որպէս հայ գրող եւ գրողների միութեան նախագահ՝ գալիս եմ յայտնելու իմ գարմաճքը եւ բողոքելու էմ վարմունքի դէմ, որ ունեցել է Հայաստանի լուսծողկումը էս կարեւոր խնդրում:

«Գ. Մ. Արեղեանը մի առաջարկ է արել ու դրել հրատարակ: Շատ լաւ, բայց Հայաստանի լուսծողկումը որտեղի՞ց է իմացել, թէ պ. Մ. Արեղեանը, եւ ինքը՝ լուսծողկումն էլ նրա հետ միասին անսխալակա՞ն են, որ առանց ճնշութեան ենթարկելու առաջարկը, հրամանագրում է ընդունել եւ միայն զրաճով գրել ու տպագրել:

«Եւ ի՞նչ կարծիք ունի լուսծողկումը հայ գրողների, հայ քանատերների, մանկավարժների ու հրատարակասօսների վրայ: Դա կարծում է, թէ հայոց լեզուի խնդիրներում կարելի է նրանց արեամարեիլ եւ միայն հրամանագրել:

«Ճշմարիտ որ գարմանալի է:

«Գ. Արեղեանի առաջարկը ընդունելի՛ է, թէ չէ, դա դեռ ճննելիք խնդիր է, երբ դա ճննելիք խնդիր է, հետեւաբար լուսծողկումի հրամանը անընդունելի է. եւ եթէ էսպէս է, ապա նրան՝ լուսծողկումին մճում է ուղղել իր արած սխալը, եւ վերցնել իր կարգադրութիւնը, խնդիրը համարել քաց եւ դնել ճննութեան» (Յ. Թումանեան, «Երկերի ժող.» հ. 6, 1959, էջ 158):

Որպէս ծանօթութիւն ասեմ, որ տարբեր լեզուների, այդ թւում ուսուցիչների, անգլերէնի, ֆրանսերէնի ուղղագրական Համակարգերը արմատապէս փոփոխելու վերաբերեալ նոյնպէս մի շարք առաջարկութիւններ են արուել, քայց որեւէ մէկը չի ընդունուել եւ հրամանի ուժ չի ստացել: 1950ական թուականներին ականաւոր լեզուաբանների մի ամբողջ յանձնաժողով էր Մոսկուայում գործում ուսուցիչների ուղղագրութեան Համակարգը բարեփոխելու նպատակով: Կազմուեց մասնաժաման նախագիծ, որը քննարկման Համար հրատարակուեց Միութեան կենտրոնական թերթերում: Քննարկման ժամանակ այդ նախագիծը ամբողջութեամբ եւ անվերապահօրէն մերժուեց ու Հանուեց ասպարէզից:

կասկած չի կարող լինել, որ եթէ 1922 թ. Հայերէնի ուղղագրական համակարգի փոփոխման նախագիծը ժամանակին այդ կերպ քննարկուէր կամ, ասենք, հիմա (եթէ մինչև օրս ընդունուած չլինէր) գրուէր քննարկման, երբեք չէր ընդունուի:

Երբ Ծանօթանում ենք այդ փոփոխութեան ընդունման պատճառները, պարզ է դառնում, որ դա մի մարդու՝ այն ժամանակուայ լուստողիոմ Պ. Մակինցեանի եռանդուն ջանքերի արդիւնքն է եղել: Մակինցեանը մուրաբեամբ մշտում էր, ինչպէս նա մի շարք անգամ նշել է, նախ՝ դասական ուղղագրութեան համակարգը վերացնել, ապա իբրև լաջորդ քայլ՝ Հայերէնը դարձնել լատինատառ, այսինքն՝ լատինական այբուբենին անցնել: Հայերէնի գիրը լատինացնելու առաջարկը նա արել է դեռևս 1919 թ., յետոյ մինչև 1922 թ. տարբեր առիթներով արծարծել է, իսկ 1924 թ., երբ արդէն լուստողիոմ չէր, Մակինցեանը գրեց, որ 1922 թ. ուղղագրական փոփոխութեան մեն միակ նպատակը եղել է լատինական այբուբենին անցնելու նախապատրաստումը, եւ եթէ չի լինելու այդ անցումը, ապա նոր ուղղագրութիւնն ինքնուրուիքեան անմտութիւն է եւ շատ անկաատարեայ դասականի համեմատ: Ճննդնապէս եւ, — Գրում էր Մակինցեանը, — ոչ մի դէպքում ո՛չ միայն ձայն չէի տայ ի նպաստ այդ ռեֆորմին, այլև չէի առաջարկի ժող. կամ խորհրդին քննութեան, եթէ նրան չհամարէի մի անտիման՝ դէպի լատինական գիրը անցնելու գործը դիւրացնելու համար: Եթէ հայերէնի ուղղագրութեան ռեֆորմին վիճակուած է սառչել մնալ կէտ ճանապարհին՝ այս դէպքում աւելի լաւ կը լինէր առանց այնուայի դառնալ էլի հին ուղղագրութեան, որ Արեգեանից առաջ առանց ազմուկի մի բանի հայ եկեղեցականներ ճախսածեռնութեամբ բաւական կանոնաւորուել էր: Մենք կատարելապէս համոզուցիմք, որ ընդունուած ռեֆորմը մեզ խզեց, անբարեց արտասահմանի հայկական տարրերից... Հենց այս մի հանգամանք այնքան ծանրակշիռ է, որ հարկադրում է նոր ուղղագրութիւնը վերացնելու մէջտեղից: Եւ ապա՝ «Մեր տօնը ամենեւին մթազնած չենք լինի՝ խոստովանելով պայմանական անյարգութիւնը ուղղագրութեան ռեֆորմի գործում: Պայմանական ենք կոչում այս անյարգութիւնն այն պատճառով, որ լատինական գրին անցնելու ժամանակ՝ այժմեան ուղղագրութիւնը կարող կը լինենք համարել իբրև անցողական աստիճան: Որքան շուտ մենք արթնիւք ճետեմք Վսահակ — Մեսրոպեանց... այբուբենը, այնքան շուտ կ'ազատուենք Արեգեանի ուղղագրութիւնից: Եթէ այս տեղի ունենայ, Արեգեանի ռեֆորմը իր դերը կատարած կը լինի: Իսկ եթէ Արեգեանի ուղղագրութիւնն ընդունուել է «յաւիտեանս ժամանակաց», սա կը լինի քացարձակ յետադիմութիւն» («Զարիա վստոյկա», 1924, թիւ 140, «Մարտակոչ», 1924, թիւ 279):

Ըստ վկայութիւնների, նոր ուղղագրութեան նախագիծը քննարկութեան է դրուել լուստողիոմառի շտապ հասարակած մի նեղ ժողովում, որի մասնակիցների մեծ մասը ո՛չ գրող, ոչ ալ բանասերներ են եղել: Նախագիծն ընդունուել է մէկ ձայնի գերակշռութեամբ: Որից յետոյ այն ներկայացուել է ժողովուրդի հաստատմանը:

Որեւէ լեզուի մէջ ուղղագրական փոփոխութիւն կատարելուց առաջ անհրաժեշտ է փոփոխման նախագիծը ազատ քննարկման դնել, մանաւանդ երբ այդ փոփոխութիւնը համակարգային է: Երկրորդը, որ աւելի կարեւոր է, հետեւեալն է. հայերէնի ուղղագրութեան հիմնահարցը միայն փոքր չափով է լեզուաբանական, շատ աւելի մեծ չափով այն ընդհանուր մշակութաբային, նաեւ հասարակական — ընկերային, ազգային, ինչպէս եւ մանկավարժական հարց է, եւ մեծ սխալ է եղել, որ վերջին տասնամեակներում

մեզանում այդ հարցի գլխաւոր իրաւասունները լեզուաբաններն են համարուել:

Յիշեցնեմ, որ սուսերէնի ուղղագրական փոփոխութեան 1950ական թթ. նախագիծը, կազմուած էր լեզուաբանների կողմից, իսկ քննարկման մասնակի նրա հիմնական հակառակորդները ուսւ գրողներն ու մշակութային գործիչներն էին, եւ նրանց գիմազրութեան շնորհիւ էլ նախագիծը մերժուեց:

Ուղղագրութեան նկատմամբ, այսպէս կոչուած, լեզուաբանական մատեցումը սկզբնական կամ նախնական վիճակում յանդում է այն սկզբունքին, ըստ որի մի լեզուի գրական արտասանութիւնը հնարաւորին չափ ճիշտ պետք է արտայայտուի գրաւոր խօսքում՝ տառերով: Սակայն այս մօտեցումը շատ ընդհանուր է, չունի որոշակիութիւն, քանի որ հնարաւորին չափ ճիշտը առսովական է, ասորքեր մեկնութիւններ առնող:

Այդ ընդհանուր մօտեցումը որոշակի է դառնում երկու ձեւակերպումներով: Առաջին՝ «Գրիբ այնպէս, ինչպէս արտասանում ես»: Սակայն գրաւորութեան անտեսելի իստահաշփոթութեան կը յանգեցնի: Ամէն լեզուում կան բառեր, որոնք ունեն երկու կամ աւելի արտասանութիւններ, օրինակ, գրական արեւելահայերէնում արտասանում ենք մարք եւ մարդ, հաճնուիր եւ հազնուիր, երկնքի եւ երգեցի, երկեցողութիւն եւ երգեցողութիւն, նաեւ երկեցողացիւն, ճանն եւ ճանջ, համփեթիթ եւ համբիթիթ, յաչողութիւն եւ յաչողացիւն նաեւ յաչողացիւն, յաչողացիւն, եւ այլն: Այսպիսի իրողութիւնն անիմաստ է դարձնում՝ «Գրիբ այնպէս, ինչպէս արտասանում ես» բանաձեւը, քանի որ ըստ նրա կարելի է գրել *ե՛ւ* երկեցողութիւն, *ե՛ւ* երգեցողութիւն, *ե՛ւ* երգեցողացիւն, *ե՛ւ* ամբարտաւան, *ե՛ւ* անբարտաւան, *ե՛ւ* անբասիր, *ե՛ւ* ամբասիր, *ե՛ւ* վարք, *ե՛ւ* վարդ, *ե՛ւ* քուլտ, *ե՛ւ* քուլտ, *ե՛ւ* քուլք որ այսպէս անվերջ՝ ով ինչպէս արտասանում է: Սա ուղղագրութեան մասացում է նշանակում: Եթէ նկատի ունենանք, որ հայոց նոր գրական լեզուի միւս ճիւղում՝ գրական արեւմտահայերէնում, արտասանական շատ ասորքերութիւններ կան արեւելահայերէնի համեմատ, պարզ կը դառնայ, որ «Գրիբ այնպէս, ինչպէս արտասանում ես» բանաձեւը մի կողմ պէտք է գրուի: Հակառակ այդ բանաձեւի լեզուի ուղղագրական կանոնի իրական պահպանումը յենում է դարաւոր աւանդոյթի վրայ՝ «Գրել այնպէս, ինչպէս գարերի ընթացքում կայունացել են բառերի գրաւոր պատկերները՝ անկախ արդի արտասանական բաղձագանութիւնից», այսինքն գրել՝ միայն մարդ, վարդ, քուլք, երգ, համբիթի, անբասիր, եւ այլն:

Այլ է լեզուաբանական մօտեցման միւս մասը, որն այսօր մեր շատ լեզուաբանների համար իբրք ուղղագրական գլխաւոր չափանիշ է: Դա հետեւեալն է. լեզուի ամէն մի հնչիւն (հնչոյթ) մէկ տառով պիտի արտայայտուի եւ ամէն մի տառ միայն մի հնչիւնի ճշմագիր պիտի լինի: Այսպիսի ուղղագրական վիճակը համարում է կատարեալ եւ նրանից եղած լեզումները՝ մեծ կամ փոքր թերութիւններ: Որքան լեզումները շատ են լինում, ուղղագրութիւնն այնքան վատ կամ զժուար է որակուում: Այս չափանիշը ներկայացուում է նաեւ իբրեւ ուղղագրական միակերպութեան միտում, ըստ որի միեւնոյն հնչիւնը կամ հնչիւնախումբը բոլոր բառերի մէջ անպայման նոյն տառով կամ տառերով պիտի գրուի:

«Մի հնչիւնին մի տառ եւ միակերպութիւն» այս չափանիշով գինւած լեզուաբանն, ահա, մեծ թերութիւն է համարում, օրինակ, այն, որ ըստ դասական ուղղագրութեան հաց եւ յարձակում բառերի սկզբում արտասանւող նոյն հնչիւնը մի գէպքում գրւում է ն, միւսում՝ յ: կամ՝ թերութիւն եւ զժուարութիւն է համարում ըստ դասական ուղղագրութեան լայս, բոյս, կոյս եւ այլ բառերի մէջ ա) գրելը, ալ) արտասանելը, եւ այլն:

Երբ գիր ու գրականութիւն չունեցող որեւէ լեզուի համար մեր ժամանակներում գիր են ստեղծում, առաջնորդում են հենց այս սկզբունքով՝ մի հնչիւնին մի գիր եւ տառագրութեան միակերպութիւն:

Մ. Արեղեանը զատական ուղղագրութեան համակարգային փոփոխութեան իր առաջարկը այս լեզուական սկզբունքով էր պատճառաբանում, բանավիճելիս նրանով առաջնորդում (նոյն սկզբունքով էր կոտուցուած ուսուեսրէնի ուղղագրութեան փոփոխման մերժուած նախագիծը): Արեղեանի ուղղագրութեան լեզուաբան հակառակորդները բանավիճելիս զարձեայ մեծ մասամբ նոյն շափանիչով էին առաջնորդուած եւ 1922 թ. փոփոխութեան մէջ ջանում էին թերութիւններ նշել այդ տեսակէտից՝ թէ հայերէնի այսինչ հնչիւնը կամ հնչիւնախումբը նոր ուղղագրութեամբ ճիշտ չի արտայայտուած այսինչ ու այնինչ տառերով: Տարուելով այդ շափանիչով, սովորաբար մոտանում են, որ ուղղագրութեան խնդրում այն հետու է միակը լինելուց եւ որ կան այլ շափանիչներ՝ շատ աւելի կարելու:

Լեզուաբանական այդ շափանիչով յաճախ այնքան են տարւում, որ նրանից որպէս ապացուցուած իրողութիւն բխեցնում են աշակերտների կողմից իբր հեշտութեամբ ու զժուարութեամբ իւրացուող ուղղագրութիւնների գրոյթը: Հելա իւրացուող են համարում՝ մի հնչիւնին մի տառ եւ տառային միակերպութիւն ունեցող ուղղագրական համակարգերը, իսկ զժուար իւրացուող՝ այն համակարգերը, որոնցում այդ սկզբունքը խախտուած է: 1922 թ. ուղղագրական փոփոխութեան բուն պատճառը՝ այրուբների շափանցումը, արդէն յայտնի է, բայց Մ. Արեղեանի մեակերպած պատճառաբանութիւնն այլ էր: Ասուած էր, որ նոր ուղղագրութիւնն աւելի հելա է, եւ որ նրա ընդունմամբ հնարաւոր կը լինի «վերացնել գրել կարգալու եւ ուղղագրութեան ուսման դժուարութիւնները» (Մ. Արեղեան, «Ուղղագրութեան հեղինակը», 1925, էջ 4):

Շատերին է թւում, թէ որեւէ լեզուի գրութեան մէջ եթէ մի տառը միւս նոյն հնչիւնն արտայայտի, այսինքն՝ եթէ, այսպէս կոչուած, ուղղագրական միակերպութիւն լինի, աշակերտը, ուսանողը աւելի դիւրին կը լինէ ուղղագրութիւնը:

Իմ գործընկեր լեզուաբաններին պէտք է ասեմ, որ «ուղղագրութեան ուսուցման դժուարութիւնները», «ուղղագրական երկուսութեան հետեւանքով թոյլ տրուող սխալները» վերացնելու, ուղղագրութեան ուսուցումը հեշտացնելու մասին գտաւ իտեղի, լեզուաբանն ակնյայտօրէն դուրս է գալիս իր մասնագիտական իրաւասութեան սահմանից եւ անցնում փորձառական մանկավարժութեան սպարէզը: Այս բնագաւառի գործն է գուտ փորձով, փորձի վիճակագրութեամբ պարզել, թէ ուղղագրական որ համակարգերն են աւելի հելա իւրացում աշակերտների կողմից եւ, մասնաւոր, թէ որի զէպքում ուղղագրական սխալներ աւելի քիչ են տրւում:

Շատ տարիներ հայ ուղղագրութեան ասպարէզը անօրինոց լեզուաբանների ուղղագրական հաւատամունքը միայն ու միայն զթուալու, «մի՞թէ պարզ չէ՞ր վրայ են հիմնուել: Երբ հարց է արւում, ի՞նչ փաստ կայ, որ մէկ հեղինակի մէկ տառ սկզբունքով կազմուած կամ գրան աւելի մաս գտնուող ուղղագրութիւնները հելա են իւրացում, քան այդ սկզբունքից աւելի հետու գտնուող ուղղագրական համակարգերը, պատասխանը լինում է՝ մի՞թէ պարզ չէ:

Ո՛չ, պարզ չէ: Պէտք է փորձերով ապացուցել, որ օրինակ, «զժուար» յայտարարուած անդիւրէնի, ուսներէնի, Փրանսերէնի, ինչպէս եւ հայերէնի զատական ուղղագրութիւնները աւելի զժուար են իւրացում եւ սխալների

աւելի մեծ հնարաւորութիւններ են ստեղծուած, քան, ասեմք, Հայերէնի նոր ուղղագրութիւնը, որ վերոյիշեալների համեմատ «հետ» է յայտարարուած:

Տարիների մանկավարժական աշխատանքին ընթացքում ձեռքիս տակ կուտակուել է հայերէն գրաւորների մեծ քանակ, դրանց դումարուել են անդլերէնի եւ Ֆրանսերէնի գրաւորներին վերաբերող հաւաքածո մի շարք փաստեր: Քննութիւնը միայն մի արդիւնքի է յանգեցնում, այն, որ, օրինակ, նրեանի համալսարանում հայոց լեզուի եւ գրականութեան բաժնում հայերէն թելագրութիւնների (ըստ նոր եւ հնոտ համարում ուղղագրութեան) մէջ ատաստախլների միջին տոկոսն աւելի բարձր է, քան սովորապէս ըմբանկան բաժնում անդլերէն ու Ֆրանսերէն (որոնց ուղղագրութիւնը զփուար է համարուած) թելագրութիւններին:

Կամ՝ մտածել չի՞ տալիս արդեօք այն իրողութիւնը, որ, օրինակ, Մոսկուայի կամ Ռոստովի ուսական դպրոցներում ուսերէն թելագրութիւնների մէջ կատարուող տատաստախլների միջին տոկոսն աւելի ցածր է, քան նրեանի հայկական դպրոցների հայերէն թելագրութիւններում արուող սխալների: Փորձից կարող եմ ասել նաեւ, որ հայկական կրթութիւն ստացող աշակերտը կամ ուսանողը շատ դիւրին եւ արագ իւրացնում է հայերէն դասական ուղղագրութեան մի շարք էական կանոններ:

Հին դիր ու գրականութիւն ունեցող լեզուների ուղղագրութեան հարցերը քննելիս, կարծում եմ, որ ամենակարեւոր չափանիշը պետք է լինի ուղղագրական աւանդոյթի առաւելագոյն պահպանումը: Աւանդոյթը հարկի տոկոսով անընդհատ պահպանուել չի կարող, բայց շատ լեզուների, այդ թեւում առաւել ծանօթ յունարէնի, արաբերէնի, ռուսերէնի, անգլերէնի, Ֆրանսերէնի փորձը ցոյց է տալիս, որ ուղղագրական աւանդոյթը էական հնարաւոր է եւ շատ օգտակար է պահպանել:

Գրողների տանը հայոց լեզուի եւ ուղղագրութեան հարցերին նուիրւած մի խորհրդակցութիւնում, երբ բանաստեղծ Պարոյր Սեւակը խօսում էր այն մասին, որ պէտք է վերականգնել Յարութիւն, յիշատակ, Յովհաննէս, յոյս բառերի գրութեան ձեւերը, լեզուարան Գուրգէն Սեւակն ասաց. «Իսկ ինչո՞վ կը հիմնադրէք»: Պ. Սեւակը պատասխանեց՝ «Նրանով, որ 1500 տարի այդպէս է գրուել»: Կարծում եմ, որ սա ամենադիպուկ ու ճիշտ պատասխանն է այդ եւ նման հարցերին: Իսկ նշանակում է՝ հայ ուղղագրութեան հիմքը մշակութային աւանդոյթն է:

Պ. Մակինցեանի վերը բերուած խօսքերը պարզ են դարձնում, որ 1922 թ. ուղղագրական փոփոխութեան նպատակը մէկուկէս հազարամեակի աւանդոյթի խախտումն էր, որի միջոցով միայն կարելի էր նախապատրաստել անասարակ մեքրոպեան տատերից հրատարակել:

Մի լեզուի ուղղագրական աւանդոյթը շատ աւելին է, քան սոսկ տառագրութեան կանոնների հաւաքածուն: Իսկ մշակութային յուրյ ժառանգութիւն է, անցեալից եկած գրական հարստութեան մի մասը: Օրինակ, ըստ այդ աւանդոյթի գրում է յոսնկայս կամ յօղս ցնդեց, եւ իւրաքանչիւր գրութիւնն իր պատմութիւնն ու հիմնաւորումն ունի: Առաջին զէպտում ունենք ոտ(ն) (այժմ՝ ոտն) բառի սկզբում գրում են ի նախդիրը, որը՝ հնում իբրեւ ձայնաւոր հնչող ու կարդացուող յից առաջ հանդէս է եկել իր յ տարրերակով: Այսպէս յ+ոտն+կայսը պահպանում է ոտ(ն) կամ ոտ(ն) բառի եւ տեսքը, եւ իժատը, ու հասկնալի է, որ խօսքը ոտքի կանգնածի մասին է: Իսկ երբ գրում ենք հոսնկայս, մեքցում ենք ոտ(ն) բառը, փոխարինում այն հոսով, որ դարաւոր աւանդոյթով նշանակել է բոյր կամ վատ գրոյթ: Յօղս ցնդեց դարձուածքի սկզբումն էլ նոյն յ նախդիրն է եւ օղ բառը (իժատուն է զէպի օղ կամ օղում ցնդել): Օղը դարձնելով հօղ՝ վերացնում ենք դարձուածքի

զլխաւոր իմաստը պարունակող օղբառը, փոխարինում են հողով, որ չեզո՞ծ ու սուտ գրաւ » է (չխառնել յօդի հետ):

Մաշտոցեան ուղղագրութեան աւանդոյթի խախտումով յաճախ ծինա-
ղաչարժ, նաեւ ամէն տոււմով ոչ գրագէտ բառագրութիւններ են ասպարէզ
գալիս. օրինակ, նոր ուղղագրութեամբ արեւմտաշայերէն հետեւեալ հատ-
ւածները գրուել են այսպէս. «Ուսուցչապետ հայերէն լեզուի Հուրբանեան
դպրոցի» կամ «Բնականաբար, հոչ կամա շանդէս եկած...»: Ի՞նչ են այդ ՀԱՐ-
բԱՆԵԱՆ ԵՎ ԽՈՉՐ: Այդպիսի յատուկ անուն եւ բառ գոյութիւն չունեն: Պար-
զուում է, որ առաջինը՝ Ուրբանեանն է յ նախգիրով՝ (յՈւրբանեան), երկրոր-
դը սովորական քնն է նոյն նախգիրով՝ յՈՉ: Այժմ յաճախ գրում են հընթացս,
համապատաստից, եւ այլն. բոլորը կեղծ բառեր ու ձեւեր են, քանի որ ունենը
ընթաց(ք) եւ ոչ թէ հընթացք, անպատրաստ՝ ան մասնիկով պատրաստ, եւ ոչ
թէ համ մասնիկով, ուստի եւ ճիշտը յընթացս, յամպատաստից ձեւերն են:

Այսպիսի օրինակներ կարելի է շատ – շատ բերել, բայց դասական ուղ-
ղագրութեան մշակութային արժէքը շատ աւելի ընդարձակ է, քան բառերի եւ
բառապատկերների պահպանումը: Դասական ուղղագրութիւնը այն ամուր
կամուրջն է, որով հայոց ամէն մի նոր սերունդ անխախտօրէն կապուած էր իր
անցեալի գրականութեան հետ: Իրանով այժմեան սերնդին աւելի մտաշիւկը
լինելին ո՛չ միայն հին լեզուով ստեղծուած մեր գրական յուշարձանները, այլեւ
հենց նոր լեզուով ստեղծուածները, որոնք հրատարակուել են նախքան 1922
թուականը եւ գրանից յետոյ՝ Սփիւռքու մ:

Յախտելով հին գիր ու գրականութիւն ունեցող մի լեզուի ուղղագրա-
կան համակարգային աւանդոյթը՝ խախտում ենք գրական – մշակութային
ամբողջ ժառանգութեան նկատմամբ եղած եւ այս դէպքում շատ էական յար-
գանքը, երկիւզածութիւնը, զուտ ենք բացում ամէն անակ հետագայ խախ-
տումների առաջ, գոյացնում ուղղագրական տարրնթացութեան լայն ասպա-
րէզ:

Ամէն մի լեզուի ուղղագրութիւն ունի նաեւ իր զուտ ազգային իւրա-
յատկութիւններն ու դերը: Երկար ժամանակ հայերէնի ուղղագրութեան
այդպիսի կարեւոր նշանակութիւնն է եղել հայերի բոլոր հատուածների մէջ
իբրեւ միաութիւն գործօնի՝ ուղղագրական համակարգի միասնութեան
պահպանումը: 1922 – 40 թթ. ուղղագրութեամբ խախտուել է ո՛չ միայն մշա-
կութային դարաւոր աւանդոյթը, այլեւ այդ միասնութիւնը, եւ հայ ժողովրդ-
դի տարրեր հատուածների միջեւ ուղղագրական պարիսպ է ստեղծուել: Այս
խրոզութիւնն առաջին նշողներից էր դարձեալ Յ. Թումանեանը: 1922 թ. Մա-
շիս 29ին Ազգային փոքրամասնութեան խորհրդին իր ուղղած նամակում նա
նոր ուղղագրութեան բացասական հետեւանքներից մէկն էլ պառակտումն էր
համարում եւ պահանջում էր շեղեալ յայտարարել «էդքան հպանակով արած
կարգագրութիւնը», հայերէնի ուղղագրութեան «խնդիրը ենթարկել յուրը
քննութեան՝ ո՛չ միայն խորհրդային երկրների մէջ, այլեւ՝ մեր գաղութներին»:

Կարեւոր է եւ այն, որ Սփիւռքի Հայութեան ներկայացուցիչները բազ-
միցս գրել են ասել են, որ սփիւռքահայութիւնը չի կարգում կամ նուազ շափով
է կարգում Հայաստանում հրատարակուած գրականութիւնը՝ ամէնիցս առաջ
ուղղագրական պարիսպի պատճառով:

Ուղղագրական դասական համակարգի մշակութային արանդոյթի
պահպանումը եւ հայութեան տարրեր հատուածների համար ուղղագրական
միասնական համակարգ ունենալը հայերէնի ուղղագրութեան հարցերը
ճիշտ չու՞ծելու երկու զլխաւոր շափանիչներն են: Միսնեքը (այդ թւում լեզ-
ւարանական շափանիչը) սրանց համեմատ երկրորդական, երրորդական են:

1940 թ. Հնարաւորութիւն ստեղծուեց վերականգնելու անարգարացիօրէն Հանուած դասական ուղղագրութիւնը, սակայն Հարկ եղածին պէս յօգտագործուեց: Այդ թուականի ուղղագրական վերափոխմամբ փորձ արուեստ մասնակիօրէն վերականգնել դասական ուղղագրութեան աւանդոյթի առանձին տարրեր: Նոյնիսկ որոշման նախագծով վերականգնման ենթակայ բոլոր տարրերը չէ, որ վերականգնուեցին (օրինակ, ըստ նախագծի պէտք է վերականգնուէր իւր գրութիւնը՝ արիւն, գրութիւն, եւայլն, բայց չվերականգնուեց):

Անշուշտ, որոշ գրական արդիւնք տուեց ձՈՒ մասնակի վերականգնումը, բայց եւ նոր խնդիրներ առաջ եկան: Այսպէս՝ իբր ուղղագրական անմիակերպութիւնները վերացնելու Համար կաատարուած 1922ի, ապա եւ 1940ի փոփոխութիւնները իրականում աւելի մեծաքանակ անմիակերպութիւնների պատճառ դարձան: Նոյնիսկ Հայ լեզու արանների գրքերու մայժմ ուղղագրական որեւէ միակերպութիւն չկայ, օրինակ, տողատակի յղումներում եւ գրքերի վերջում նուազ գրականութեան ցանկերի մէջ՝ դասական ուղղագրութեամբ հրատարակուած գրքերի հեղինակների ազգանունները կամ անունները մերթնչում են դասական ուղղագրութեամբ՝ Այտրնեան, Բիւզանդացի, Յովհաննիսեան, Եղիշե, մերթնչում ալ՝ Այտրնյան, Բյուզանդացի, Հովհաննիսեան, Եղիշե, վերնագրերը նոյնպէս՝ մերթնչում Հայոց պատմութիւն կամ Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն, մերթնչում Հայոց պատմութիւն եւ Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն: Այսօր անգամ միեւնոյն հեղինակն իր նոյն աշխատութեան մէջ տարբեր ուղղագրութեամբ է գրում նոյն ազգանունն ու գրքի միեւնոյն վերնագրերը: Տարբեր ուղղագրութիւններով են մէջբերում քառուածքները: Չկայ բազմալի Համարուած մի հնչիւնին մի տառ սկզբունքի պահպանումը՝ օրինակ, միեւնոյն հնչիւնը բառասկզբում գրում մերթնչում, մերթնչում է, էի, էիր, բայց՝ եմ, ես, եմք, կամ՝ մերթնչում, մերթնչում (օր. բայց՝ ով): Նոյնը եւ բառամիջում (բերել, կոտեմ, բայց առէր, վայրէջք), եւայլն: Բառավերջում էլ կան անմիակերպութիւններ՝ օրինակ, գրում ենք՝ որիւ, երբիւ, բայց՝ որիւից, երբիւից: Այսինքն՝ բացի մի հնչիւնին մի տառ սկզբունքից, գործագրում են նաեւ այլ սկզբունքներ (տառադարանական, եւայլն): Ուրեմն, աւելի լաւ չէ՞ր վերականգնել ամենայն ապի սկզբունքը՝ մաշտոցեան աւանդոյթը: Այսօրուայ ուղղագրութեան որոշ տարրեր նաեւ ճիշտ չեն արտայայտում կենդանի հնչիւնը՝ օրինակ, անկասկած է, որ իւն աւելի ճիշտ է արտայայտում համապատասխան հնչիւնը (ձիւն, արիւն), քան յուն (ձյուն, արյուն): Տեղ չա՛նելու տեսակէտից էլ դասական գրութիւնն աւելի օգտակար է: օրինակ, եթէ նոյն իւն երկու նիւից է բաղկացած, նրան փոխարինած յուն երեք նիւ ունի կամ ոյը (ոյս) դարձեալ երկու նիւ է, իսկ նրան փոխարինած ույը՝ երեք նիւ: Բայց սրանք երկրորդական փաստարկներ են յօգուտ դասական ուղղագրութեան: Հիմնականը մնում է Հայերէնի ուղղագրութեան աւանդական կայուն, բոլոր Հայերի Համար միասնական լինելու, դիւրին ուսուցանելու եւ ճիշտ գրելու ամենակարեւոր հիմքը՝ ուղղագրական դարաւոր, սրբազործուած ասանդոյթի գործադրումը:

1940 թ. ուղղագրական վերափոխութեան բուն փաստն ապացուցեց, որ Հնարաւոր եւ անհրաժեշտ է 1922ի Համակարգային փոփոխութիւնը վերանայել:

Մեր ուղղագրութեան հիմնահարցի վերաբերեալ անձնական կարծիքս այն է, որ նրա լուազոյն լուծումը դասական ուղղագրութեան ամբողջական վերականգնումն է՝ մասնաւոր ճշգրտումներով (օրինակ, բառամիջի վ - ու զուգահեռութեան եւ գլխաւորապէս փոխառեալ բառերի միջում հ - է, ո - օ տառերի գրութեան կանոնաւորումը): Սակայն աւելի քան չորս

տասնամեակի ընթացքում 1940 թ. հաստատուած ու զղազրութիւնը տպաւորուել է շատերի յիշողութեան մէջ, եւ այդպիսի առաջարկը առաջին հայեացքից կարող է թուալ բարդութիւններ առաջացնող, մանաւանդ, դիմադրութեան կր հանդիպել որոշ լեզուաբաններէ կողմից:

Առաջարկս է՝ շատ դիւրին է եւ յարմար այժմ վերականգնել դասական ու զղազրութեան հետեւեալ շորս տարրերը.

1.— Բառավերջի էն, այսինքն՝ բառավերջում լսուող էն միշտ արտայայտել է տառով՝ գոնէ, նախօրէ, միջօրէ, որեւէ, որեւիցէ, կարիմէ, Գայամէ, եւ այլն:

2.— Վերականգնել բառամիջի եւ բառակցի իւն. այսինքն՝ յօրի փոխարէն գործածել դասական իւն եւ գրել՝ ծիւն, արիւն, խաղաղութիւն, բարութիւն, իւրաքանչիւր, իւզ, եւ այլն:

3.— Վերականգնել բառամիջի ոյը (ույի փոխարէն) եւ գրել՝ գոյմ, լոյս, բոյս, բոյր, համբոյր, եւ այլն:

4.— Վերականգնել եւս դասական տառագոյզը (այժմեան յաի արժէքով), այսինքն՝ համապատասխան գիրքում յի փոխարէն գործածել եւ, ինչպէս՝ այժմեամ, մտանքան, լոնիեայն, Թումանեան, Տէրեան, բարութեան, արեան, եւ այլն:

Կարելի էր մտածել նաեւ չի եւ հի դասական ու զղազրութիւնը վերականգնելու մասին (գրել՝ հաց, շալկ, հարագատ, եւ այլն, բայց յանկարծ, յոտնկայս, Յարութիւն): Մակայն սա կարող է աւելի շատ առարկութիւններէ հանդիպել ու զղազրական կարծեցեալ դժուարութեան պատճառով: Մինչդեռ վերոյիշեալ շորս տարրերի դասական գրութիւնները՝ բառավերջում միշտ է գրելը, ինչպէս եւ ծիւնը, լոյսը եւ Թումանեանը անմիջապէս իւրացուած են եւ դիւրութեամբ յիշուած: Միաժամանակ, գրանց վերականգնմամբ լուրջ քայլ կ'արուի հայոց դասական ու զղազրութեան մշակութային աննդոյթին կենդանութիւն հաղորդելու եւ հայութեան տարբեր հաստատոյններէ ու զղազրութիւնները միմեանց մօտեցնելու ու զգուրեամբ:

ՌԱՅԱՅԷԼ ԻՇՆԱՆԵԱՆ

Ռ. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿ

Ռաֆայել Նշանեանի վերջերս լոյս տեսած «Մայրենին» գրքոյկը, (Երևան, «Լոյս» հրատ., 1986) ամփոփում է Հայոց լեզուի Հարստութեան, բառակազմական կարողութիւնների, գրական Հայերէնի երկու ճիւղերի յարաբերակցութեան, ուղղագրական եւ այլ Հարցերի մասին նրա որոշ նկատառումներն ու մտքերը, որոնց մի մասը նշանաւոր գիտնականն ու Հրապարակախօսը արտայայտել է դանազան գրաւոր ու բանաւոր առիթներով:

Գիրքը կազմուած է տասը գրոյցներէջ, որոնցից ամէն մէկը վերաբերում է Հայերէն լեզուի հետ կապուած որեւէ Հարցի: Առաջին գրոյցի մէջ («Մէկ գրական լեզու՝ երկու ճիւղերով») հեղինակը ճշգրտում է «արեւմտահայերէն» ու «արեւելահայերէն» եզրերը՝ դրանք նկատելով ո՛չ թէ գրական առանձին լեզուներ, այլ՝ Հայոց գրական լեզուի երկու ճիւղեր:

Երկրորդ գրոյցը նուիրուած է գեղարուեստական գրականութեան լեզուի եւ ոճի Հարցերին, որոնք թէեւ միշտ էլ արծարծուել են մեր նշանաւոր գրողների ու բանաստեղծների բանավէճային յօդուածներում, բայց վերջերս կարծես թէ դուրս են մնում նրանց ուշագրութիւնից:

«Թաղանթաւ Յունդայի յայտնա-

գործութեան արժէքը կամ մայրենի լեզուի դերը» գրոյցը ամբողջովին նուիրուած է մայրենի լեզուով կրթութիւն ստանալու բնական անհրաժեշտութեան Հարցերին: Զրոյցում որոշակի օրինակներով ցոյց է տրուած այն ազդեցութիւնը, որ ունենում է օտար կրթութիւնը մարդու հոգեզաւտի, նրա գիտական ու գեղարուեստական ընկալունակութեան, երեսակայութեան եւ բնականաբար անհատի ձեւաւորման վրայ: Այս գրոյցի տրամաբանական շարունակութիւնն է «Մայրենի լեզու, մայր, մանկապարտէզ» գրոյցը, որտեղ ամէն քայլափոխի հանդէպով աւօրեայ օրինակներով ցոյց է տրուում, թէ ինչպէս են որոշ ազէտ ծնողներ, երեխաներին պարտադրելով նրանց էութեանը, տարիքին ու արեանը խորթ բարքեր ու սովորութիւններ, իրենց երեխաների դաստիարակութեան արշալոյսին անգիտակցարար թմրեցնում են նրանց կենսարանական ու բնախօսական ունակութիւնները, կաթուածաւար անում մանուկների միտքն ու երեւակայութիւնը:

«Լեզուական առօրեայ հոգսեր» եւ «Բառերի ճակատագիրը» գրոյցներում նշուած է, որ ի նկատի ունենալով մարդկանց անհատական ճաշակն ու հետաքրքրութիւնները, այս նուրբ Հարցում

շատերն են երեւում՝ «բարբառային, խօսակցական» ու այլ պիտակներ կայանելով բարբառներում ու խօսակցական լեզուով նիրհող բազմաթիւ մաքուր հայերէն արտայայտութիւններին ու բառերին: Մինչդեռ առանց զբարբառի, միջին հայերէնի, բարբառների ու խօսակցական լեզուի բառազանձն ու շարահիւսական ձեւերը օգտագործելու, անհնար է գեղեցիկ ու կատարեալ հայերէնով գրել:

Ընդհանրապէս, եթէ շարունակելու լինենք Ռ. Իշխանեանի մտքերը, ապա պէտք է նշենք, որ լեզուի ոգին, այսինքն՝ ազգային գէճքը, նրա շարահիւսակցական է ու ժողովրդական բառ ու բանով ու դարձուածքներով յազկցած լինելը: Այս իմաստով մեր դրական լեզուի վերջին յիսուն տարուայ զարգացման պատկերն այսպիսին է: Եթէ 30-50ական թուականներին այն օտարաբան էր բառապաշարով, 60-80ական թուականներին օտարաբան է շարահիւսութեամբ: Այսինքն՝ վերջին 15-20 տարում բառապաշարը անհամեմատ զտուել է օտարաբանութիւններից, գրափոխաբան սպառնալի շափերի է հասել լեզուի շարահիւսութեան (իմա՝ մասնորոշութեան ազգային ձեւը, ոգին) խաթարումը, որի գէճ էլ պէտք է կենտրոնանայ պայքարը:

Առանձնապէս կարեւոր է «Մեր ուղղագրութեան հիմնախարքը» գրոյցը: Ինչպէս յայտնի է, գրեթէ զիտից մինչեւ 1922 թ. հայերս գործածում էինք միասնական ուղղագրութիւն, որը կոչուում է մեքսոպեան կամ գասական: 1922 թ. հրամանագրով Հայաստանն անցաւ նոր ուղղագրութեան: Հասցեւորէն ընդունւած նոր ուղղագրութիւնը ո՛չ միայն խորացրեց ներկայի եւ անցեալի 1500ամեայ գրաւոր մշակոյթների միջիւ եղած անջրպետը, այլեւ արհեստական խոչընդոտ գոյացրեց Հայ ժողովրդի երկու հատւածների միջիւ:

Հրամանագրի գէճ բողոքեցին Յովհ. Թումանեանը, Ալ. Եփրմանզադէն, Լ. Ն. Ակինեանը, Ա. Մէլէն, Ե. Օսեանը, Ն. Մառը, Ն. Աղոնցը, Ա. Իսահակեանը, Հր. Աճառեանը, Յովհ. Յովհաննիսեանը, Վ. Թէքէեանը եւ շատ ու շատ ուրիշներ:

Յատկանշական է այն փաստը, որ ուղղագրական հրամանագրից երկու տարի անց, տեսնելով, որ Հայոց այբուբենը յատկանշանով փոխարինելու իր ջանքերը արդիւնք չառնեցին, լուսժողովոմ Գ. Մակինցեանը արդէն գրում էր. «Եթէ հայերէնի ուղղագրութեան անփոքրիկ վիճակուած է ցառչիլ - մնալ կէտ մտնապարհիմ, ապա այս դէպքում աւելի յուկը լինէր առանց այլեւայլի դառնալ էլի հին ուղղագրութեանը: Մեծք կատարելապէս համոզուեցիմք. որ ընդունւած անփոքրը մեզ խօսք արտասանմանի հայկական տարրերից: Հենց այս սի համոզամեմք այնքան ծանրակշիռ է, որ հարկադրում է Յոր ուղղագրութիւնը վերացնելու մէջտեղից»:

Նոր ուղղագրութեան դէմ այնքան շատ էին շղագարող բողոքներն ու անազանգները, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան յատուկ որոյմամբ լուսժողովատուր 1926 թ. ստեղծեց ուղղագրական յանձնաժողով՝ բնեկու դասական ուղղագրութեան որոշ տարրերը վերականգնելու հարցը: Յանձնաժողովը գործեց մօտ մէկուկէս տարի, գումարեց 25 նիստ: Թէ՛ յանձնաժողովի անդամները (Յ. Մանանդեան, Ստ. Մայիսեան, Լէօ, Գ. Ղափանցեան եւ այլք) եւ թէ՛ հարցման ենթարկուած տասնեակ մասնագէտներ միաբերան անընդունելի համարեցին նոր ուղղագրութիւնը: Նրանք այն կարծիքին էին, որ նոր ուղղագրութիւնը խաթարեց հայերէն հազարաւոր բառերի դարաւոր տեսքը, մեր գրաւոր լեզուն բնոյնց տասնեակ անիմաստ համանուններով (ուր - սեր, գէտ - գետ, յարկ - հարկ), ազնատեց շատ բառերի ճիշտ արտասանութիւնը, մեզ գրկեց հազարաւոր բառերի ծագման ու զարգացմանը հետեւելու դիւրութիւնից, պատճառ դարձաւ ուղղագրական սխալների առատացման, լեզուի գրկեց միասնական եւ կուտ ուղղագրութիւնից, է՛լ աւելի մեծացրեց Հայոց հին ու նոր լեզուների միջիւ եղած անջրպետը, մերձեցնելու փոխարէն իրարից էլ աւելի հեռացրեց մեր դրական լեզուի զոյգ երակները, եւ այլն, եւ այլն: Յանձնաժողովի կարակացութիւնների հիման վրայ յիշեալ խաթարումները մա-

սամբ մեղմելու նպատակով 1940 թ. կատարուեց գասական ուղղադրութիւնը մասնակի վերականգնելու առաջին քայլը: Վերականգնուեցին է - Ե, օ - ու ուղղադրութեան գասական կանոնները մի մասը, այրու բէն վերադարձուեցին է և օ նշանադրերը, 1940 թ. նախագծում կար նաեւ իւր վերականգնումը, սակայն նա թողնուեց հետագային:

Պատերազմը և զրան յաջորդած զժուարին տարիները խանգարեցին շարունակել գասական ուղղադրութիւնը վերականգնելու հետագայ քայլերը: Թ. Իշխանեանի կարծիքով, մերոպեան ուղղադրութեան մասնակի վերականգնումից անցել է 15 տարի, բայց այսօր, թէեւ մեն ուշացումով պէտք է կատարել զէպի գասական ուղղադրութիւն տանող յաջորդ քայլերը:

Իրբեւ գասական ուղղադրութիւնը վերականգնելու 1940 թ. որոշմանը յաջորդող քայլ, Թ. Իշխանեանն առաջարկում է կատարել արդի ուղղադրութեան հետեւեայ մասնակի եւ խիստ անհրաժեշտ փոփոխութիւնները:

1.- Վերականգնել իւր գրութիւնը և լուրի փոխարէն ամէնուրեք գրել իւ. ինչպէս՝ Գրւն, իւրայիմ, իւրացնել, և այլն:

2.- Վերականգնել բառավերջի էն և բառավերջում է յսելիս, ամէնուրեք գրել

է. ինչպէս՝ որել, որելիցէ, նախօրէ, հիւլէ, և այլն:

3.- Վերականգնել բառավերջի ոյը (ուլի փոխարէն), և գրել՝ գոյն, լոյս, բոյս, բոյլ, և այլն:

4.- Վերականգնել եաի գրութիւնը և յաի փոխարէն ամէնուրեք գրել եա, ինչպէս՝ մատեամ, Թումամեան, ամեալ, և այլն:

Հեղինակի ասելով, սոյն վերականգնումների կապակցութեամբ արուած բազմաթիւ փորձերը ցոյց են տուել, որ աշակերտները մէկ ժամուայ ընթացքում լիովին ի բացնում են գասական ուղղադրութեան այս չորս տարրերը: Իսկ ուսանողութիւնը, մասուլի աշխատողներն ու սրբագրիչները դարտու զութի ններից զերծ այս կանոնները ի բացնում են անմիջապէս: Իսկ ամենակարեւորն այն է, որ այս չորս տարրերը վերականգնելու շնորհիւ մեր ուղղադրութիւնը ձերբազատուում է բազմաթիւ անմիակերպութիւններից, դառնում է աւելի կուռ և տրամաբանական, զգալիօրէն մերձենում են Մայր Հայրենիքի և Սփիւռքի ուղղադրութիւնները և կատարում մի քայլ ևս զէպի մերոպեան ուղղադրութիւն:

Գրքոյկը գրուած է մատչելի, աշխոյժ լեզուով, կարդացում է յափշտակութեամբ եւ շատ լաւ ձեռնարկ է թէ՛ ուսուցիչների և թէ՛ աշակերտութեան ու ուսանողութեան համար:

Թ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
(«Աւանգալիք», 24 Յոգոստոս 1986.
«Ալիք», 27 Հոկտեմբեր 1986)

Հայոց գիրերու ն արարժան չրաչքին, լեզու ին մե-
 ծասքանց գեղեցկու թեան, ինքզինք նորոգելու
 անոր ու ժին, զարկերու փորձու թի ններու ն զիմա-
 ցած անոր խորհուրդին պարզած անկրկնելի
 շմայթներու ն նուիրուած շարք ժր էլէր ու նինք մէր
 արամազրու թեան սակ, արձակ ու չափածոյ, հայ
 թէ օտար չեղինակներու արտն թիւած սրտառու չ
 էլէր, զորս պարբերաբար պիտի յանձնենք ընթեր-
 ցողին վառելիքի:
 Ստորև կը ներկայացնենք անոնցմէ քանի ժր
 հատք, առանց ժառանգոր ընտրու թեան, ըստ տեղի
 յարժարու թեան...

ՀԱՅՈՑ ԱՅԲՈՒԲԵՆԸ

Ով մեծդ Մեսրոպ, այս ինչ ըզձական լոյս ես ճառագում,
 որ ուր էլ գնում՝ բռնկում եմք թունդ
 ու պայծառացման խորհուրդը ապրում,
 լցում ցնծութեամբ զազունատեսութեան,
 մեր երկրի հապարտ ոգու խորութեամբ,
 նստում ոգեղէն սեղանիդ շուրջը,
 գորանում բանի:

Գրուած է, թէ դու եզար աշխարհի շատ փաղափներում,
 թերթեցիր բազում հին ու նոր մատեան,
 բայց ամենամեծ ճանապարհդ անցած
 մեր աչք ու արտի ակունքը տաճոգ ճանապարհն եղաւ,
 որով հասար դու Գեղեցկութեան մեր խանդավառ
 տեսիլն,

ուր սնաագում էին մեր ծնուած օրից
 Այբ-ն ագատածին,
 Բեն-ը բերկրալի.

Գիւմ-ը գիւտաբար:

Իսկ կեանքն ասում է՝ քո որդիներից
 ում արտին չառաւ լոյսն այբուբենից,
 նա խույ խարխափեց արեւ աշխարհում,
 գի ագատածին չեղաւ միտքը իր,
 բերկրանքը եղաւ օտար, խաբուսիկ
 եւ գիւտ-հանճարի պտուղն իր ընկաւ դեռահաս,
 աւազ...

ՂՈՒԿԱՍ ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ

ՆԵՐՐՈՂ ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒԻՆ

Դու սէք առաջին, առաջին մտքով, առաջին ազօթք,
Որ տառապանքով փոխուեցիր բառի ու դարձար լեզու...
Ու երբ «Հայրենիք» անունը տուինք հողին այս ֆարոստ
«Մայրենի» գրինք անունը քա սուրբ...

Եւ դու դարեդար մեզ շնորհեցիր կանչը քա արեան,
Համը քա հացի, ետքը քա գինու, ցոյքը քա երի,
Տուիր պղնձէ այս ֆարափների կոնչը վայրագ
Ու քննչութիւնը լացոց մամուռի:

Մեզ նաւասարդեան առաւօտների լոյսով օծեցիր
Եւ մկրտեցիր առասպելների ուժ ու զօրութեամբ,
Աստուածների հետ քա աստուածային լեզուով խօսեցիր,
Ոսոխների հետ՝ որոտով քա բամբ:

Ու մենք դարձրինք քեզ երդում, ոգի, դարձրինք աստուած.
Թէեւ գիտէինք, որ աստուածները գոհ են պահանջում,
Եւ աւարարում ընկանք արնաքամ, ընկանք ծուաւուած,
Բայց չգիշտեցինք եւ ոչ մի հնչիւն:

Ու երբ փուլ եկաւ մեր կամարների թռիչքը հպարտ,
Կամար ոգեղէն՝ դու մեր ոգու հետ յարատեւեցիր,
Երբ սիւները մեր ծնկները ծայած ընկան դիտապաստ,
Դու՝ սիւն հրեղէն, երկինք թեւեցիր:

Երբ ողկոյզը մեր առան արշաւոց սմբակների տակ,
Գինի սրբագան՝ մեր շրթուները դու համբուրեցիր,
Ու երբ խլեցին ու խափանեցին թռիչքը մեր տաք,
Դու՝ հաց անսպառ, նորից բուրեցիր:

Եւ մենք քեզ համար, մեր մեքոպատառ, խորհուրդ մեր խորին,
Եւ մենք քեզ համար, մեր մեծասքանչ, մեր ոսկեղէնիկ,
Եւ մենք ազգովին, բռնեցինք անեղ ճամբան Դեր-Ջօրի,
Մեր կէտը տուինք, բայց քեզ չտուինք:

Քանզի գիտէինք, որ քեզ սրբօրէն կոչել մայրենի,
Քեզանով ենք մենք դարեդար յառնել, առել շունչ ու կեանք
Ու թէ քեզ դաւենք, ուրեմն չունենք հող ու հայրենիք,
Ու թէ քեզ դաւենք, ուրեմն չկանք:

Եւ հիմա, հիմա, անթեղի նման քեզ պիտի տանենք,
 Քեզ պիտի տանենք իբրեւ հրդեհից ազատուած մանկան,
 Հողմերից փրկուած կանթեղի նման քեզ պիտի տանենք
 Եւ տանենք իբրեւ երդում ու պատգամ:

Եւ տանենք պիտի իբրեւ առաջին հաւատ ու ազօթք,
 Եւ տանենք պիտի իբրեւ սրբազան հաց, գինի ու հուր...
 Եւ յիշենք, որ երբ «Հայրենիք» ասինք հողին այս քարտա,
 «Մայրենի» դրինք անունը քո սուրբ:

ՎԱՀԱԳՆ ԴԱԻԹԵԱՆՆ

ՄԵՍՐՈՊԱԲՈՅՐ

*—

Խունկ կը բուրեն
 Որդան կարմիր ու մազադաթ կը բուրեն

Վանք կը բուրեն
 Ապաշխարանք կը բուրեն
 Ծով ու մեծ պաեկ ու ճգնափուն կը բուրեն

Աւետարան կը բուրեն
 Խաչ ու ճարեկ — ազօթք ու ողբ ու շարական կը բուրեն

Մահ կը բուրեն
 Հերոսամարտ ու մահատակ կը բուրեն

Արեւ ու արտ կը բուրեն
 Վարդ ու սեխակ — Սայաթ-Նովա ու Կոմիտաս կը բուրեն

Կեանք կը բուրեն
 Վերագարթնում ու յաղթանակ կը բուրեն

Ուր որ ըլլան հոգմացրիւ ուր որ գաղթեն — վարդապետ
 Քու տառերդ ազատութիւն կը բուրեն

ԳԱՄԲԱՏ

ՊԵՏՐՈՍ ՀԵՐԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Անցեալ տարուան ընթացքին եւ այս տարուան առաջին ամիսներուն, Սփիւռքի մէջ կորսնցուցիւք բաւական թիւով զբոյժ մարդեր, որոնց մէջ ամենէն կակնաչին անտարակոյտ եղաւ մահը Պետրոս Հերեանին, որ անդարձ մեկնողներուն ամենէն քիչ ապրանքին հարիւր կէսին չափ ապրեցաւ, ընդամենը երեսուներեք տարի:

Պետրոս Հերեան, աւազանի անուամբ՝ Պետիկ Հերիկեան, ծնած էր 1954ին, Ալեքսար, ուր «Յաւոտը» վարժարանը աւարակէ կար՝ Նաեւած էր տեղւոյն «Կիւլալեհեան» դպրոցին, վաղ տարիքին ցուցարբերչով գրական հակուժ, որուն առաջին գրեւորութիւնը եղաւ պատանու թեան լոյս ընծայած «Երախայրիքը»՝ «Պատուհանն» գաւրսը:

Դժուար թուականներու կիսուն, ան փոխադրուեցաւ Պէյրութ, Նաեւ եղաւ համար «Համազգային»-ի «Իմաստը» հայադիտական նիւղերուն: Պատերազմը տանն իր ընդհանր այդ մեծարիւր եւ այդ միջոցին Հերեան անցաւ Յուստան եւ շուրջ տարի մը մաս կազմեց Աթէնք «Ազատ օր»-ի խմբագրութեան: Վերադարձաւ եւ սկսաւ հետեւիլ Հայադիտականի վերադարձուն «Իմաստիկ», միաժամանակ մաս կազմելով «Ազգակ» արտերթի խմբագրութեան, իրեն սրբագրիչ:

1977ի տարեշրջանին, չափածուններու առանձին շարքով մը, եւ Պետրոս Հերեան գրչաւուամբ՝ ան մուտք գործեց «Բազմիչ» մէջ եւ այնուհետեւ պարբերաբար բերաւ իր աշխատակցութիւնը, շարքերով թէ առանձին չափածուններով, գրաւ մկանդեց եւ քանի մը ուրիշ լիբրու հետ լոյս ընծայեց «Բարձր» անուամբ տակ, 1984ին: Հետագայ տարիներուն լոյս ընծայեց եւս երկու գիրք, աւազանի անուամբ:

առաջինը «տանուս»-ի՝ «Եւ երկիր պազանեմ», եւ երկրորդը «արձակ»՝ «Եւսուս»:

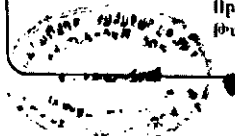
Պետրոս Հերեանի գործերուն մէջ ամենէն աւելի արձագանգ գտաւ «Բարձր», որ լեցուած էր ազգային եւ մարդկային նրբին ապրումներով եւ հիւսուած պարզութեան սկզբու նրբով:

Թաւաղ տարիները հարկաւ աւելի պիտի բերեցան ինչ իր որտեւմէնք եւ ապահովաբար ցոյց պիտի տային իրեն «Բարձր» միջավայրը, ուր բունուած ապրումներով եւ կիրառելուած սկզբու նրբերով պիտի շարու նակիր գրական իր հակառակորդը, կիւ միւս հակառակորդը շարքեր իր կեանքին թելը, ափսո՛ւ, այնքան վաղաժամ օրհնու...

ԵՌՔՆ ԹԱՆԱՔԻ

Իմ բազկերակիս ընդմէջէն կ'անցնի
Անգոյն օրերու թելը կապկածի
Եւ կը բուի թէ բառերս բոլոր
Օշականաբնակ վարդապետին մօտ
Տարրեր են մեռեալ
Բայց ճիշդ այդ պահուն
Եւ կրկին անգամ
Աստեղախտիդ
Սատանաներ մուր
Կը յիշեցնեն թէ
Պարտաւոր եմ արդարացնել
Այն սիրելի պարիկն անտես,
Որ սրտիս մէջ, օր մը անյայտ
Թանաքի այս ետքը դրաւ:

Պ. ՀԵՐԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԱԶԴ

Տեղի անձկութեան պատճառով՝ ցարդ կարելի չեղաւ մեզի հազարդել նախորդ քիւնքով խառնուած գրութիւնները՝ գրական մտայններ, լուրեր, մահագրութիւններ, ճշմարներ, եւայլն: «Քաղի»-ի յառաջիկայ համարներուն մէջ պիտի յարգուին տրուած բոլոր խոստումները:

**

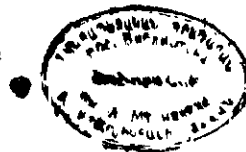
«Քաղի»-ի արտասահմանի աշխատակիցներն ու բարեկամները, խըմ-բագրութեան հետ կապ պահելու համար, յետ այսու կրնան դիմել ճանւ հետ-տեւայլ հասցէին՝

PAKINE – literary Monthly
P. O. Box 19226, Athens,
GREECE

ՇՆՈՐՀԱԿԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՅԱՆՔ

- ԿՈՒՆԻԿԸ ԿԸ ԿԱՆՁԻ — Թատերգութիւն —
Ժագ Յակոբեան, Լոս Անճելըս, 1986, 128 էջ,
հրատարակութիւն՝ «Համագրային»:
- ԻՐԱԿԱՆԱՑԱԾ ԵՐԱԶ ՄԸ... — Յուշեր —ապրումներ —
Խաչիկ Արարատեան, Լոս Անճելըս, 1985, 199 էջ,
սպագրութիւն՝ «Ապրիլ» հրատարակչատան:
- ՀԱՅՏԵՐԻ ԳԵՐԸ ԹՈՒՐԲ ԹԱՏՐՈՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
— Ուսումնասիրութիւն —
Իսախան Խ. Ստեփանեան, Պէյրութ, 1987, 70 էջ,
հրատարակիչ՝ Բժ. Թորոս Թորանեան:
- ՄՈՒՍՍ–ՏԱՂԻ ՊԱՊԵՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ — Խառն էջեր —
Թովմաս Հապէշեան, Պէյրութ, 1986, 222 էջ,
հրատարակութիւն՝ «Էրեբունի» սպարանի:
- ԷՋԵՐ ԿԵԱՆՔԻՍ ԳԻՐՔԷՆ — Ինքնակենսագրութիւն —
Մ. Լեոնցի, Պէյրութ, 1986, 188 էջ,
հրատարակութիւն՝ «Գառնի» մատենաշարի:
- ԹԱՆԻՈՍ ՇԱՀԻՆԻ ԳԻՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԱՊՍԱՍՄԲՈՒԹԻՒՆԸ
— Ուսումնասիրութիւն —
Պօղոս Թիւրքիւնեան, Պէյրութ, 1986, 88 էջ,
հրատարակութիւն՝ «Տօնիկեան» հրատարակչատան:

digitised by A.R.A.R.@

ԼԻԲԱՆԱՆ Հատավաճառ Տարեկան բաժնեգին	40 Լ.Ո. 400 Լ.Ո.
ՍՈՒՐԻԱ Հատավաճառ	25 Ս.Ո.
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ Տարեկան բաժնեգին	±0 Ամերիկեան տոլար

بَاكِينُ

مجلة شهرية ، ادبية فنية وعلمية
المدير المسؤول
السيد ارتين كارنيك قرانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE
LITTÉRAIRE & ARTISIQUE

Propriétaire
Dr. A. KAZANDJIAN

•

Բ Ա Գ Ի Ն

ԱՄՍԱԳԻՐ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ

Խմբագիր
ԳՕՂՈՍ ՄՆԱԳԵԱՆ

Խմբագրության անդամներ
ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԳԵՐԳԵՐԵԱՆ
ԱԱՐԳԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ

Վարչական պատասխանատու
Ս. ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

B.P. 11-8404 - Beyrouth - Liban
Tel. 296898

آذار ۱۹۸۷

digitised by A.R.A.R.@